

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ГІСТАРЫЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ

Кафедра крыніцазнаўства

ДЗЬЯЧУК
РАМАН СЯРГЕЕВІЧ

ВАЕННАЕ ЗАКАНАДАЎСТВА
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА XVI – ПЕРШАЙ
ПАЛОВЫ XVII СТСТ.: АНАЛІЗ КРЫНІЦ

Дыпломная работа

Навуковы кіраўнік:
кандыдат гістарычных навук,
дацэнт А.М. Латушкін

_____
(подпіс)

«___»_____2015 г.

Дапушчана да абароны

«___»_____20___г.

Загадчык кафедры крыніцазнаўства
кандыдат гістарычных навук, дацэнт С.М. Ходзін

Мінск, 2015

ЗМЕСТ

Уводзіны.....	6
Глава 1. Гістарыяграфія, крыніцы, метады даследавання	9
Глава 2. Пастановы сеймаў ВКЛ аб войску як заканадаўчыя акты	17
Глава 3. Статуты ВКЛ як прававая аснова арганізацыі абароны.....	30
Глава 4. “Ваенныя артыкулы” і іх роля ў рэгламентаванні пытанняў функцыянавання войска	38
Заклучэнне	53
Спіс выкарыстаных крыніц і літаратуры.....	55
Дадаткі.....	59

РЕФЕРАТ

Дьячук Роман Сергеевич

Военное законодательство Великого Княжества Литовского XVI – первой половины XVII вв.: анализ источников

Ключевые слова: АРМИЯ, СТАТУТ, ВОЕННЫЕ СТАТЬИ, ГЕТМАН, ОБОРОНА ГОСУДАРСТВА, ВОЕННАЯ СЛУЖБА

Источники по изучению военного законодательства ВКЛ имеют важное значение для выявления накопленного опыта и определения тенденций в развитии данной отрасли отечественного права, а также позволяют проследить их связь с другими историческими источниками.

Цель – выявление опубликованных законодательных актов о вооруженных силах Великого Княжества Литовского и определение их места в правовой организации функционирования обороны в период XVI – первой половине XVII вв.

Объект исследования – законодательные документы об армии Великого Княжества Литовского XVI – первой половине XVII вв. как исторические источники.

Предмет исследования – взаимосвязи разных видов законодательных актов ВКЛ об армии, эволюция норм постановлений сеймов, Статутов 1529, 1566, 1588 годов, гетманских артикулов об армии, ценность законодательных актов как исторических источников

Теоретическую основу дипломной работы составляют основополагающие принципы научного исследования как объективность, историзм и системность изучения исторических материалов. В процессе исследования был использован компаративный метод при сравнении норм Статутов, а также различных групп источников (постановления сеймов, Статуты, военные артикулы) между собой. Процесс сравнения основан на выделении ранее существующих и нововведенных норм.

Выводы – результаты анализа военных источников Великого Княжества Литовского позволяют говорить о существовании уникальной системы источников военного законодательства и наличии ее развития на протяжении указанного периода

Дипломное исследование состоит из введения, четырех глав, заключения, списка литературы (41 наименования на 4 страницах), приложения. Объем работы - 67 страниц (в т.ч. 9 страниц приложение).

Дзьячук Раман Сяргеевіч

Ваеннае заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага XVI –
першай паловы XVII стст.: аналіз крыніц

Ключавыя словы: ВОЙСКА, СТАТУТ, АРТЫКУЛЫ, ГЕТМАН, АБАРОНА, СЛУЖБА

Крыніцы па вывучэнню гісторыі ваеннага заканадаўства ВКЛ маюць важнае значэнне для выяўлення назапашанага досведу і вызначэння тэндэнцый развіцця дадзенай галіны айчыннага права, а таксама дазваляюць прагледзіць іх сувязь з іншымі гістарычнымі крыніцамі. У дадзенай дыпломнай рабоце разглядаюцца крыніцы ваеннага заканадаўства ВКЛ XVI – першай паловы XVII стст.

Мэта – выяўленне апублікаваных заканадаўчых актаў Вялікага Княства Літоўскага аб войску і вызначэнне іх месца ў прававой арганізацыі функцыянавання абароны ў перыяд XVI – першай паловы XVII стст.

Аб'ект даследавання – заканадаўчыя дакументы аб войску Вялікага княства Літоўскага XVI – першай паловы XVII стст. як гістарычныя крыніцы. **Прадмет** даследавання – узаемасувязі розных відаў заканадаўчых актаў ВКЛ аб войску; эвалюцыя нормаў пастановаў сеймаў, Статутаў 1529, 1566, 1588 гадоў, гетманскіх артыкулаў аб войску; каштоўнасць заканадаўчых актаў як гістарычнай крыніцы.

Тэарэтычную аснову дыпломнай працы складаюць такія асноўныя прынцыпы навуковага даследавання як аб'ектыўнасць, гістарызм і сістэмнасць вывучэння гістарычных матэрыялаў. Падчас працэсу даследавання быў выкарыстаны кампаратыўны метада пры параўнанні норм Статутаў, а таксама розных груп крыніц (пастановы сеймаў, Статуты, ваенныя артыкулы) паміж сабой. Працэс параўнання заснаваны на вылучэнні раней існуючых і новаўведзеных нормаў.

Высновы – вынікі аналізу вайсковых крыніц Вялікага княства Літоўскага дазваляюць казаць аб існаванні ўнікальнай сістэмы крыніц ваеннага заканадаўства і наяўнасці яе развіцця на працягу азначанага перыяду.

Дыпломнае даследаванне складаецца з уводзінаў, чатырох глаў, заключэння, спісу літаратуры (41 наймення на 4 старонках), дадатку. Аб'ём работы – 67 старонак (у т.л. 9 старонак дадатак).

SUMMARY

Dyachuk Roman

Military legislation of the Grand Duchy of Lithuania XVI – the first half of XVII centuries: analysis of sources

Keywords: ARMY, STATUTE, ARTICLES, HETMAN, DEFENSE, MILITARY SERVICE

Sources for the study of military legislation of the Grand Duchy of Lithuania are important for identifying lessons learned and identify trends in development of this sector of the domestic law and also allow us to trace their connection with other historical sources. This graduation work contents review of the sources of military legislation of the Grand Duchy of Lithuania XVI – first half of XVII century.

Purpose – identification of published historical sources of military legislation of the Grand Duchy of Lithuania and the determination of their place in the legal functioning of the organization of defense during the XVI - first half of XVII century.

Object of research – legislative documents of the army of the Grand Duchy of Lithuania XVI - first half of XVII century as historical sources.

Subject of research – the relationship of different types of acts the Grand Duchy of Lithuania's army, the evolution of standards soim's regulations, the Statutes of 1529, 1566, 1588, hetman articles about the army, the value of legislation as historical sources.

The fundamental principles of scientific research composes such fundamental principles of scientific research as objective, historicism and systematic study of historical materials. During the research process was used the comparative method comparing the rules of the Statute, as well as various groups of sources (decisions of the seimas, Statutes, the military articles) to each other. The comparison process is based on the allocation of pre-existing and newly introduced rules.

Conclusions – the results of analysis of military sources of the Grand Duchy of Lithuania suggest to assert the existence of a unique system of sources of military law and the presence of its development during this period.

Degree research consists of an introduction, four chapters, conclusion and citation (41 items on 4 pages), appendix (1 item). The volume of the degree work consists 67 pages (include 9 pages of appendix).

УВОДЗІНЫ

XVI стагоддзе – час фарміравання ваеннай арганізацыі войска Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ): вызначэнне афіцэрскага складу і службовых абавязкаў ваеннай адміністрацыі. На працягу XVI – першай пал. XVII стст. у развіцці ваеннай арганізацыі Вялікага Княства Літоўскага адбываліся сур’ёзныя змены, якія звязаны з цэлым шэрагам фактараў. Такая форма арганізацыі ваенных сілаў ВКЛ як паспалітае рушанне прыходзіць у заняпад і на першы план вылучаюцца наёмныя войскі. Можна адзначыць, што наёмнае войска ў ВКЛ існавала і ў папярэдні перыяд, аднак паўнаўладдзя крыніцы заканадаўства, якія рэгламентуюць яго дзейнасць з’яўляюцца толькі пачынаючы з другой паловы XVI ст. Базай для развіцця крыніц ваеннага заканадаўства ВКЛ з’яўлялася еўрапейская правая традыцыя. Да таго ж пытанні земскай службы былі заснаваны яшчэ на звычайным праве. Канчатковая сістэма ваеннай арганізацыі ВКЛ склалася ў перыяд першай пал. XVII ст. Гэта звязана як з рэформамі, праведзенымі Стэфанам Баторыям і Уладзіславам IV, так і са спробамі арганізацыі супольнай абароны ў рамках Рэчы Паспалітай. У той жа час дадзены перыяд характарызуецца абвастрэннем палітычных адносін Вялікага Княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай і Швецыяй. Вырашэнне спрэчных пытанняў ажыццяўлялася не толькі шляхам дыпламатычных перагавораў. Змены адбываюцца і ў ваеннай структуры: з’яўленне артылерыйскіх атрадаў, выбранцаў і павялічэнне колькасці наёмнікаў, вартавай і памежнай службы.

Змены ў корпусе заканадаўчых крыніц праяўляюцца ў з’яўленні ваенных артыкулаў, якія прымаліся на момант ваеннай выправы, але іх нормы маглі паўтарацца і дзейнічаць без пацвярджэння. Ваенныя артыкулы рэгулявалі дзейнасць, у першую чаргу, наёмных войскаў. Пацвярджэннем імкнення ВКЛ да самастойнасці ў рамках саюзнай дзяржавы праявілася ў прыняцці ваенных артыкулаў Крыштафа і Януша Радзівілаў пасля 1609 г. У той час як у Польшчы артыкулы пасля 1609 г. не прымаліся.

Кадэфікацыя нормаў ваеннага заканадаўства была здзейснена ў Статуце 1588 г., які быў генетычна звязаны як з папярэднімі Статутамі, так і з ваеннымі артыкуламі. Нормы вайсковага права былі замацаваны ў другой главе Статутаў. Факт таго, што гэта была адна з першых главаў жа на конт прыярытэтнасці прававога рэгулявання вайсковай дзейнасці. Нормы статутнага права з’яўляліся крыніцай для вызначэння нормаў вайсковых артыкулаў.

Мэтай дадзенай працы з’яўляецца выяўленне апублікаваных заканадаўчых актаў Вялікага Княства Літоўскага аб войску і вызначэнне іх

месца ў прававой арганізацыі функцыянавання абароны ў перыяд XVI – першай паловы XVII стст.

Дзеля раскрыцця мэты былі пастаўлены наступныя **задачы**:

Дзеля раскрыцця мэты былі пастаўлены наступныя **задачы**:

- 1) разгледзець гістарыяграфію, крыніцы і метады даследавання;
- 2) ахарактарызаваць ролю пастановаў сеймаў у рэгламентаванні функцыянавання войска ВКЛ;
- 3) прааналізаваць працэс кадэфікацыі нормаў ваеннага права ў Статутах ВКЛ 1529, 1566, 1588 г.;
- 4) вызначыць месца “ваенных артыкулаў” ў сістэме ваеннага заканадаўства ВКЛ.

Аб’ект даследавання – заканадаўчыя дакументы аб войску Вялікага Княства Літоўскага XVI – першай паловы XVII стст. як гістарычныя крыніцы.

Прадмет даследавання – узаемасувязі розных відаў заканадаўчых актаў ВКЛ аб войску; эвалюцыя нормаў пастановаў сеймаў, Статутаў 1529, 1566, 1588 гадоў, гетманскіх артыкулаў аб войску; каштоўнасць заканадаўчых актаў як гістарычнай крыніцы.

Абгрунтаванне храналагічных рамак даследавання абумоўлена спецыфікай крыніц ваеннага заканадаўства. Аб’ектам рэгулявання дзейнасці пастановаў сеймаў з’яўляецца паспалітае рушанне і наёмныя войскі. Першыя сеймавыя пастановы, якія рэгламентуюць дзейнасць азначаных ваенных фарміраванняў з’яўляюцца ў XVI ст. Апошнія ваенныя артыкулы былі прыняты ў 1648 г. і далей прымаліся толькі зборнікі ваенных артыкулаў, якія ясна адрозніваюцца ад крыніц заканадаўства XVI – першай паловы XVII стст.

Дадзеная праблема разглядалася ў працах гісторыкаў у крыніцазнаўчым, археаграфічным і гістарычным кантэкстах. У дарэвалюцыйны перыяд расійскімі гісторыкамі праводзіліся даследаванні адносна канстытуцыйнага статусу Вялікага Княства Літоўскага ў складзе Рэчы Паспалітай.

Наконт прац расійскіх дарэвалюцыйных гісторыкаў трэба адзначыць, што ў іх амаль не закранаюцца падзеі XVII ст., але прагледжваюцца змены ў заканадаўстве Вялікага Княства Літоўскага ў др. пал. XVI ст. на фоне складаных міжнародных і ўнутрыдзяржаўных абставін.

Значны ўнёсак у распрацоўку асобных аспектаў тэмы зрабілі польскія гісторыкі: Станіслаў Кутшэба, Мар’ян Кукель, Генрык Вісьнер, Войцех Арганісьцяк, Караль Лапатэцкі.

Асноўнай крыніцай ваеннага заканадаўства на працягу разгляданага перыяду з’яўляўся Статут 1588 г. Ён уяўляў сабой падмурак для вызначэння такіх пытанняў, як пачатак мабілізацыі войска ВКЛ, вызначэнне асноўных ваенных пасадак, пытанні рэгулявання зносін з мясцовым насельніцтвам,

вызначэнне ўмоў выканання ваеннай павіннасці ў наёмным войску, а таксама вызначаў месца ваенных артыкулаў у прававой сістэме ВКЛ. Статут 1588 г. быў генетычна звязаны са Статутамі 1529 і 1566 гг.

Асобныя аспекты рэгулявання дзейнасці войска у дадзены перыяд (напр. – фінансаванне наёмных атрадаў) рэгуляваліся ў канстытуцыях, змешчаных у тамах 1 – 4 *Volumina Legum*.

Спецыфіка кожнага тыпу ухвалы разгледжана ў адпаведнай главе даследавання.

Можна адзначыць, што крыніцы ваеннага заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага XVI – пер. пал. XVII стст. у гістарычных працах не распрацаваны дастаткова. Адсутнасць асобнага выдання, прысвечанага вайскаваму заканадаўству ў дадзены перыяд, існаванне спрэчных пытанняў робяць тэму досыць цікавай і актуальнай.

Дыпломнае даследаванне складаецца з уводзін, чатырох глаў, заключэння і спіса літаратуры. Такі падзел даследавання абумоўлены гістарычнымі абставінамі з’яўлення крыніц ваеннага заканадаўства ў азначаны перыяд.

Першая глава ўключае агляд гістарыяграфіі, крыніц і метадаў даследавання. Гістарычна першымі з’яўляюцца пастановы сеймаў ВКЛ, якія разглядаюцца ў другой главе. Нормы сеймаў ў перыяд XVI ст. былі выкарыстаны пры падрыхтоўкі артыкулаў Статутаў ВКЛ адносна ваеннай абароны – дадзены аспект разгледжаны ў главе трэцяй. Знешнепалітычныя абставіны і спецыфіка развіцця ваеннай справы патрабавалі ўдакладнення нормаў Статутаў, што і было зроблена на прыкладзе ваенных артыкулаў, вызначэнне месца якіх у сістэме ваеннага заканадаўства здзейснена ў апошняй чацвертай главе даследавання. Вынікі даследавання зафіксаваны ў заключэнні. Такім чынам, дадзеная структура даследавання спрыяла выкананню пастаўленых задач.

ГЛАВА 1

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ, КРЫНІЦЫ, МЕТАДЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

Гістарыяграфію тэмы можна умоўна падзяліць на некалькі блокаў:

1. Працы дарэвалюцыйных гісторыкаў.
2. Працы айчынных гісторыкаў савецкага перыяду.
3. Працы сучасных айчынных гісторыкаў.
4. Працы замежных гісторыкаў

Да першага блоку адносяцца працы Любаўскага М. К., Доўнар-Запольскага М.В., Каяловіча М.О., Д. Дангельмайера, Лаппо І. І., Леантовіча Ф.

Да другога – працы Грыцкевіча А. П., Юхо І.А., Ткачова М.

Да трэцяга – працы Бохана Ю.М., Каляды В.В., Сагановіча Г.

Да чацвертага – працы Станіслава Кутшэбы, В. Арганісьцяка, Марціна Кукеля, Генрыка Вісьнера, Караля Лапатэцкага.

Праблема станаўлення інстытуту наёмнага войска разгледжана ў нарысе Дангельмайера “История военно-уголовного права”, які быў выдадзены ў Варшаве ў 1892 г. У працы разглядаецца развіццё вайскавай справы ў Заходняй Еўропе, пачынаючы з Рымскай імперыі. Што датычыцца XVI – XVII стст. аўтар акцэнтуюе ўвагу на развіцці судовай сістэмы і прававога становішча ваеннаслужачых. Таксама разглядаюцца базавыя ці “класічныя” ваенныя артыкулы і іншыя заканадаўчыя дакументы, якія былі закладзены ў падмурак заходнеўрапейскай ваеннай справы. Аўтар разглядае пэўныя судовыя інстытуты, якія сфарміраваліся ў Заходняй Еўропе яшчэ ў сярэднявеччы, на прыклад – пасады “профаса”, “шультгейса”, “оберст-цейхмейстра”.

Асобна трэба адзначыць грунтоўнае даследаванне Любаўскага М. К. “Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства”, якая была выдадзена ў Маскве ў 1901 годзе. Аўтар разам з характарыстыкай асноўных палітычных інстытутаў ВКЛ дае агляд дзейнасці сеймаў адносна заканадаўчасці ваеннага заканадаўства. Сеймавыя пастановы, на якіх разглядаліся пытанні ваеннага заканадаўства, змешчаны ў дадатку працы. Канкрэтна да даследавання адносяцца раздзелы кнігі, у якіх разгледжаны пастановы вальных сеймаў у перыяд праўлення Жыгімонта I і Жыгімонта II Аўгуста. Любаўскі карыстаўся матэрыяламі Літоўскай метрыкі, Дакументамі Маскоўскага архіва Міністэрства Юстыцыі, Актамі Заходняй Расіі. У дадатку працы знаходзяцца пастановы сеймаў. Тэкст пастановаў, транскрыбіраваных з польскай мовы, змешчаны ў дадатку працы. Даследаванне мае асабовы і прадметны паказальнікі, што значна аблягчае працу.

З прац дарэвалюцыйных гісторыкаў можна вылучыць першы том манаграфіі І. І Лапо “Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория. Опыт исследования политического и общественного строя”, выдадзеная ў 1901 г. Кніга дае даволі багаты факталагічны матэрыял. У ёй прасочваюцца тэндэнцыі развіцця грамадска-палітычнага жыцця ў ВКЛ за дадзены перыяд. Тэма развіцця ваеннай структуры ВКЛ разглядаецца ўскосна, у гістарычным кантэксце. У першую чаргу дадзенае даследаванне дае звесткі наконт агульнага стану абарончай структуры ВКЛ напярэдадні і пасля Люблінскай уніі. Даволі падрабязна разглядаюцца планы ВКЛ і Польшчы наконт арганізацыі супольнай абароны, якія былі прапанаваны пасольствамі на працягу Люблінскага сейму. Варта адзначыць, што аўтар робіць акцэнт менавіта на нежаданні палякаў будаваць агульную абарону, як галоўным фактарам, які вызначыў вырашэнне дадзенага пытання. Адносна дадзенага пытання аўтар у сваіх высновах абапіраўся на такія крыніцы, як *Volumina Legum* і Дзённік Люблінскага сейму.

Падобныя працы былі выдадзены Доўнар-Запольскім М.В. “Акты Литовско-Русского государства” (М., 1897-1899., Вып. I., Т. 2: 1390 – 1529 гг. 1899 г.), а таксама “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах” (Киев, 1901., Т. 1).

Ф. І. Леантовіч у кнізе “Бояре и служилые люди в литовско-русском государстве”, якая была выдадзена ў 1907 г. разглядае катэгорыі насельніцтва, з якіх камплектавалася войска ВКЛ, а таксама прасочвае змены ў ваеннай арганізацыі ВКЛ на працягу XIV – XVII стст. Акрамя дадзенага пытання Леантовіч разглядае структуру насельніцтва ВКЛ у агульным сэнсе.

У савецкіх даследчыкаў разглядаемая ў працы тэма амаль не знаходзіць адлюстравання. Кола інтарэсаў дадзенай групы даследчыкаў акрэслівае пытанні арганізацыі абароны гарадоў, разгляду саслоўяў, якія павінны былі несці ваенную службу.

Невялікі па аб’ёму, але змястоўны артыкул А.П. Грыцкевіча “Беларускія выбранцы” утрымлівае інфармацыю аб нормах выканання ваеннай службы такой катэгорыяй насельніцтва ВКЛ як выбранцы. У працы даюцца спасылкі на пастановы ВКЛ, якія змяшчаюцца ў *Volumina Legum*, што і было выкарыстана пры разглядзе дадзеных сеймавых канстытуцый у другой главе даследавання.

Толькі ў канцы 80-х гг. з’яўляюцца даследаванні, якія закранаюць ваеннае заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага. Так, М. А. Ткачоў у сваёй працы “Организация обороны городов Белоруссии XIV - XVIII вв.” надае шмат увагі заканадаўчай рэгламентацыі абавязкаў гараджан па ахове радзімы. Змены ў корпусе крыніц заканадаўства, што рэгулююць прынцыпы абароны Ткачоў звязвае са з’яўленнем інстытуту наёмніцтва ў XVII ст. Аднак аўтар прыходзіць

да спрэчнай высновы, што ў перыяд XVII ст. не паспалітае рушанне і не атрады наймітаў, а гарадское апалчэнне з'яўлялася асноўнай формай арганізацыі абароны гарадоў Беларусі.

У працах Ю. М. Бохана “Вайсковая справа ў другой палове XIV – канцы XVI ст.” і “Наёмнае войска ў Вялікім княстве Літоўскім у XV – XVI стст.” разгледжаны пытанні відаў, абавязкаў і ўзбраення войска краіны, у сувязі з чым згаданы крыніцы, якія маюць дачыненне да ваеннага права. Адносна разгледжанага перыяду ёсць матэрыял наконт станаўлення і развіцця наёмнага войска ў XVI ст.

У паслясавецкі час павышаецца цікавасць даследчыкаў да гісторыі Вялікага Княства ў аспекце ваеннага заканадаўства. Сярод дадзеных выданняў трэба вылучыць працу Г. М. Сагановіча “Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI – XVII стст.”. Выданне невялікае па аб'ёму, але інфарматыўнае. Аўтар вылучае ўсе найбольш істотныя аспекты вайсковай справы. У адносінах да разглядаемага перыяду была выкарыстана інфармацыя наконт ваенных пасадаў ў XVII ст.

Сярод найноўшай літаратуры можна вылучыць працы беларускага даследчыка В. В. Каляды “Правовое регулирование мобилизации Посполитого Рушения в законодательстве Великого княжества Литовского XVI в. по Статутам 1529, 1566 и 1588 г.”; “Вайсковае заканадаўства Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.” і “Правовое регулирование организации армии и обороны государства в Великом княжестве Литовском в XVI в.” У дадзеных работах разгледжаны увесь спектр крыніц ваеннага заканадаўства XVI ст, прысутнічае даволі цікавы матэрыял наконт ваенных артыкулаў. Крыніцы па ваеннаму заканадаўству разгледжаны з пункту гледжання развіцця гісторыі юрыдычнай справы.

У паслярэвалюцыйны перыяд разглядаемая ў працы тэма знаходзіць больш поўнае адлюстраванне ў працах польскіх гісторыкаў.

У артыкуле Мар'яна Кукеля “Zagadka “Artykułow wojennych” 1609 roku, a wojskowe prawo karne Wielkiego Księstwa Litewskiego” аналізаваны ўсе рэдакцыі дадзеных артыкулаў, што дазваляе зрабіць выснову аб характары прыняцця дадзеных артыкулаў. Аднак аўтар фактычна не распавядае аб карным праве ВКЛ, канцэнтруючы ўвагу толькі на дадзеных ваенных артыкулах.

Найбольш падрабязна пытанні арганізацыі абароны ВКЛ у структуры Рэчы Паспалітай, асноўныя ваенныя фарміраванні і іх задачы разгледжаны ў артыкуле Генрыка Вісьнера “Wojsko litewskie I połowy XVII wieku”, якая была апублікавана пасля атрымання аўтарам ступені доктара габілітаванага за абарону аднайменнай дысертацыі. У даследаванні змешчана класіфікацыя войска ВКЛ, разгледжаны яго асобныя структуры, крыніцы фінансавання і

катэгорыі насельніцтва, якія неслі службовыя абавязкі. Аднак у асобных месцах аўтар не аддзяляе войска ВКЛ ад войск Рэчы Паспалітай.

Артыкул Войцеха Арганісьцяка “Radziwiłłowie jako prawodawcy wojskowi w okresie od XVII do XVIII wieku” прысвечаны менавіта тэме ваенных артыкулаў, выдадзеных у разгледжаны перыяд. Аўтар разглядае факт існавання асобных ад Польшчы вайсковых артыкулаў як сымбаль імкнення ВКЛ да незалежнасці ад Польшчы ў рамках Рэчы Паспалітай. Кратка разгледжана гісторыя крыніц вайсковага права і механізмаў іх выкарыстання. Мэта выдання – гэта вызначэнне ролі, якую адыгралі прадстаўнікі роду Радзівілаў пры стварэнні сістэмы ваеннага права Вялікага Княства Літоўскага. Аўтар робіць выснову, што вайсковае права ВКЛ было больш дакладным і талерантным у параўнанні з польскім.

Патрабуюць увагі працы сучасных польскіх гісторыкаў. Так, Міраслаў Нагельскі і Марэк Плеўчынскі ў артыкулах, змешчаных у часопісе “Miscellanea Historico-Archivistica” праз прызму біяграфій найбольш значных прадстаўнікоў роду Радзівілаў ускосна спасылаюцца на акты ваеннага заканадаўства ВКЛ. Такой жа па характару з’яўляецца праца Марэка Плеўчынскага “Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów”. Цікавы агляд пастановаў сеймаў ваенных артыкулаў змяшчае артыкул Г. Блашчыка “Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku.”

Праца Конрада Бабытыньскага “Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski: działalność polityczno-wojskowa”, дае палітычны агляд дзейнасці віленскага ваяводы, аўтара ваенных артыкулаў XVII ст. – працы кампілятыўнага характару.

Найбольш цікавай з’яўляецца праца Караля Лапатэцкага ““Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku”. Асобны раздзел даследавання прысвечаны артыкулам ваенным ВКЛ. Аўтар карыстаўся выданнем Кутшэбы, матэрыяламі фонда 1708 НГАБ.

Крыніцазнаўчую базу дазенага дыпломнага даследавання складаюць наступныя выданні:

- “Акты, относящиеся к истории Западной России”.
- “Документы Московского Архива Министерства Юстиции”.
- “Акты Литовско-Русского государства”.
- Статуты Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг.
- Зборнік дакументаў і матэрыялаў “Белоруссия в эпоху феодализма”.
- “Дневник люблинского сейма 1569 года.”.
- “Volumina legum”.
- “Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku”.

Зборнік “Акты, относящиеся к истории Западной России”, выдадзены пад кіраўніцтвам І.І. Грыгаровіча, змяшчае змястоўны матэрыял сеймавых пастановаў тамоў № 2 і 3, нормы якіх рэгламентуюць пытанні ваеннай службы.

Дакументы сістэматызаваны па гадах праўлення князёў ВКЛ. Пастановы друкуюцца з Літоўскай метрыкі кірылічным шрыфтам. У асноўным сеймавыя пастановы друкуюцца з Літоўскай метрыкі (“Книга публичных дел”, Т. 4), якая захоўваецца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў, фонд № 389.

Праца “Документы Московского архива Министерства Юстиции”, падрыхтаваная Доўнар-Запольскім, была выдадзена ў 1897 г., аднак захавала сваю актуальнасць і да сённяшняга часу. У працы выкарыстаны матэрыялы Літоўскай метрыкі. Адносна даследавання быў выкарыстаны матэрыял сеймавых пастановаў за перыяд 1563 – 1569 гг. Тэкст друкуецца кірылічным шрыфтам з пазначэннем лістоў і адваротаў. Прысутнічае анатацыя дакументаў сеймаў, пазначаны першакрыніцы, з якіх друкуецца матэрыял. Выданне змяшчае значную частку таблічных матэрыялаў. На сённяшні час дакументы выдання змяшчаюцца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў.

Былі выкарыстаны матэрыялы статутаў ВКЛ. Адно з найбольш удалых і зручных па карыстанню выданне Статута ВКЛ 1529 г. было здзейснена ў 1960 г. Выданне публікуецца паводле трох спісаў Статута, якія захоўваюцца ў наш час у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы, Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы і ў Курніцкай бібліятэцы.

Грунтоўнае і змястоўнае выданне Статута 1588 г. было здзейснена ў 1989 г. Выданне змяшчае арыгінальны і адаптаваны тэксты Статута, а таксама тэкст Статута ў перакладзе на рускую мову. Тэрміналагічны і імяны паказальнікі значна спрашчаюць працу з выданнем.

Пастанова Люблінскага сейму публікуецца ў выданні “Белоруссия в эпоху феодализма”. У тэксце прысутнічае спасылка на выданне Зельверовіча тома першага Літоўскай метрыкі 1883 г. Аднак дадзенае выданне пастановы Люблінскага сейма нельга лічыць поўным, таму пры падрыхтоўцы даследавання выкарыстоўвалася грунтоўная праца Каяловіча М.В. “Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским”. У выданні публікуюцца сведчанні аб патрабаваннях паслоў і адказаў манарха на дадзеныя запыты шляхты. Часткова асвятляюцца пытанні пабудовы супольная абароны ВКЛ і Кароны Польскай. Параўнанне праектаў уніі паслоў ВКЛ і Польшчы адносна агульнай абароны краіны было выкарыстана ў дадзеным даследаванні. Тэкст падаецца на двух мовах: польскай і рускай.

Выданне “Volumina legum” было выкарыстана пры выяўленні пастановаў сеймаў. Нягледзячы на тое, што выданне не з’яўляецца археаграфічнай

публікацыяй, яно адыгрывае значную ролю ў выяўленні такіх крыніц ваеннага заканадаўства ВКЛ як пастановы сеймаў. Ліквідаваць прабелы ў корпусе крыніц дадзенага выдання дазволілі працы Любаўскага, “Акты, относящиеся к истории Западной России” і іншыя выданні гісторыкаў дарэвалюцыйнага перыяду. Асноўная мова выдання – польская. Трэба адзначыць, што ў мове пастановаў сеймаў, якія адносяцца да перыяду праўлення Уладзіслава IV, узрастае працэнт лацінскай юрыдычнай тэрміналогіі.

Асобнымі крыніцамі, якія вызначалі ўсе бакі жыцця войска з’яўляліся ваенныя або гетманскія артыкулы. Найбольш фундаментальнае выданне ваенных артыкулаў дадзенага перыяду змешчана ў працы Станіслава Кутшэбы “Polskie ustawy i artykuły wojskowe”. Апрача публікацыі ваенных артыкулаў выданне змяшчае каментарыі як па зместу крыніц, так і па іх гісторыі, а таксама гістарыяграфію дадзенага пытання. Кутшэба ў сваіх публікацыях выкарыстоўваў матэрыялы бібліятэк і архіваў. Так, “Артыкулы ваенныя Жыгімонта I для Літвы” 1534 г. і “Павучэнне ваеннае, дасланае праз Фларыяна Зэбжыдоўскага Мікалаю Радзівілу...” 1559 г. зараз захоўваюцца ў бібліятэцы г. Курнік; “Парадак рыцарскіх праў ваенных караля Жыгімонта Аўгуста” 1557 г. захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы ў Варшаве; “Пушкарскія артыкулы караля Жыгімонта Аўгуста” 1557 г. захоўваюцца ў бібліятэцы Варшаўскага ўніверсітэта.

Трэба адзначыць, што акты ваеннага заканадаўства (гетманскія ўніверсалы, ардынаны, лісты, інструкцыі, лісты прыпаведныя, дыярыушы і інш.) знаходзяцца ў “аддзелах” фонда Архіў Радзівіллаў № 2, 6 (“AR dzial II, VII”) Архіва Старажытных Актаў у Варшаве [34, s. 40, 41].

Крыніцы ваеннага заканадаўства ў рамках тэмы даследавання падзяляюцца на тры групы:

1. Пастановы (“ухвалы”) сеймаў.
2. Статуты ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гадоў.
3. Ваенныя артыкулы.

Пастановы сеймаў з’яўляюцца найбольш грунтоўнымі крыніцамі ваеннага заканадаўства. Нормы, якія змяшчаліся ў пастановах сеймах прымаліся на вышэйшым узроўні дзяржаўнага кіравання і патрабавалі актыўнага удзелу кіраўнікоў дзяржаўнага апарату. Факт таго, што пытанні абароны разглядаліся на сеймах аднымі з першых сведчыць аб прэрагатыве вырашэння дадзенага пытання для вышэйшага кіраўніцтва краіны. Пастановы сеймаў былі пакладзены ў аснову артыкулаў ваенных.

Сеймавыя пастановы разглядалі наступныя пытанні ваеннай арганізацыі:

- 1) аб нормах выстаўляемых ваяроў;

2) аб вызначэнні фінансавых падаткаў дзеля арганізацыі паспалітага рушання і наёмнага войска;

3) аб правах і абавязках гетмана і нормах дысцыплінарнага пакарання падчас ваенных выправаў.

Асноўныя палажэнні сеймавых пастановаў былі сістэматызаваны і ўключаны ў адпаведныя раздзелы Статутаў ВКЛ. Аб значнасці дадзеных нормаў сведчыць факт размяшчэння раздзелаў “Аб абароне земскай” пасля раздзела першага “Аб персоне нашай гаспадарскай”. У нормах Статутаў прысутнічала значная рэгіянальная прававая спецыфіка. Аднак кожная ваенная выправа патрабавала карэкціроўкі і ўдакладнення статутнага заканадаўства, што праявілася ў складанні ваенных артыкулаў.

Ваенныя артыкулы рэгулявалі ўсе аспекты дзейнасці наёмнага войска Вялікага Княства Літоўскага. Яны прымаліся на момант выправы як вышэйшым вайсковым военачальнікам, так і непасрэдна манархам. Артыкулы вызначалі правы і абавязкі жаўнераў падчас нясення службы, а таксама формы ўзаемаадносін жаўнераў з мясцовым насельніцтвам. Нормы вайсковых артыкулаў базіраваліся на нормах пастановаў сеймаў ці “Канстытуцый”. У большай ступені дадзеная сувязь праяўляецца пры параўнанні нормаў вайсковых артыкулаў з Канстытуцыямі “Disciplina militaris”. У асобных вайсковых артыкулах даецца прамая спасылка на нормы Канстытуцый “Disciplina militaris”. Нормы пастановаў сеймаў і артыкулаў ваенных былі звязаны паміж сабой генетычна.

Метады даследавання, што выкарыстоўваліся ў працы – гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны.

Гісторыка-генетычны метадаў быў выкарыстаны пры разглядзе норм ваеннага заканадаўства. Метадаў дазволіў прыйсці да высноваў, што нормы пастановаў сеймаў, Статутаў і ваенных артыкулаў звязаны паміж сабой генетычна, так як гістарычна першымі з’яўляюцца нормы Пастановаў сеймаў, якія ў далейшым былі зацверджаны ў артыкулах Статутаў. У выпадку ваеннай пагрозы пачалі складацца ваенныя артыкулы, для кожнай ваеннай выправы прымаліся асобныя ваенныя артыкулы зыходзячы з нормаў Статутаў ВКЛ.

Гісторыка-параўнальны метадаў ці кампаратыўны выкарыстаны пры параўнанні норм артыкулаў паміж сабой, а таксама пры параўнанні асобных крыніц: ухвалаў сеймаў, нормаў Статутаў і ваенных артыкулаў. Працэс параўнання заснаваны на вылучэнні раней існуючых і новаўведзеных нормаў.

Такім чынам, найбольш значны ўнёсак у раскрыццё такіх аспектаў тэмы, як формы ваеннай павіннасці насельніцтва ВКЛ, раскрыццё палажэнняў пастановаў сеймаў адносна ваеннага заканадаўства зрабілі аўтары дарэвалюцыйнага перыяду, аналагаў прац у сучаснай літатуры не існуе. Працы

дадзеных аўтараў складаюць крыніцазнаўчую базу даследавання. Крыніцамі даследавання з'яўляюцца пастановы сеймаў, нормы Статутаў ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг., нормы ваенных артыкулаў. Асаблівасці кожнага тыпу крыніц разгледжаны ў адпаведных главах. Метады, разгледжаныя ў дадзенай главе, спрыялі найбольш поўнаму раскрыццю інфарматыўнасці выкарыстаных крыніц і дасягненню мэты даследавання.

ГЛАВА 2

ПАСТАНОВЫ СЕЙМАЎ ВКЛ АБ ВОЙСКУ ЯК ЗАКАНАДАЎЧЫЯ АКТЫ

Можна сцвярджаць, што фарміраванне асноўных інстытутаў паспалітага рушання дасягнула свайго апагея ў першай палове XVI ст. Разам з тым, фарміраванне іерархічнай сістэмы не было завершана, так як асноўныя службовыя пасады сумяшчалі ў сваіх абавязках як функцыі адміністрацыйнай, так і ваеннай улады: стараста, ваявода, кашталян. Выключна ваеннымі «ўраднікамі» можна назваць гетмана і харужага. Асноўныя павіннасці гетмана рэгламентаваліся ўставай Брэсцкага сейму 1512 г. для К. Астрожскага [4, с. 51]. Згодна з асноўнымі абавязкамі харужага можна аднесці дадзеную пасаду да малодшага афіцэрскага звяна [17, с. 224].

Актыўнае выкарыстанне наёмных атрадаў пачынаецца ў перыяд праўлення Казіміра Ягелончыка [3, с. 336]. Наёмнае войска стала правобразам сталай ваеннай арганізацыі, так як выкарыстоўвалася і ў мірны час. Правобразам наёмнай службы з'яўлялася выстаўленне панамі харугоўнымі почтаў «на ласку гаспадарскую». Калі ў пачатку XVI ст. гэта ініцыятыва была цалкам дабраахвотная і фактычна не зафіксаваная, то ўжо бліжэй да канца першай пал. XVI ст. дадзеная норма пачынае замацоўвацца ў пісьмовых крыніцах як абавязак [8, с. 676]. Да сяр. XVI ст. наёмнае войска стала асноўнай формай ваеннай арганізацыі ВКЛ.

Акрамя шляхты, ваенную павіннасць мусілі несці мяшчане [20, с. 42]. Мяшчанства падпадала пад катэгорыю ваеннаабавязанага насельніцтва па прычыне наяўнасці ў яго зямельных уладанняў. На працягу першай паловы XVI ст. наглядаецца тэндэнцыя да замяшчэння ратнікаў грашовай аплатай. Так, у 1513 г. шмат гарадоў было вызвалена ад пасылкі конных ратнікаў, але за гэта мусілі быць сплочаны грошы «што з мест брано от войны иж им неказано ехати» [7, с. 152-153].

Сеймавыя пастановы разглядалі наступныя пытанні ваеннай арганізацыі:

- 1) аб нормах выстаўляемых ваяроў;
- 2) аб вызначэнні фінансавых падаткаў дзеля арганізацыі паспалітага рушання і наёмнага войска;
- 3) аб правах і абавязках гетмана і нормах дысцыплінарнага пакарання падчас ваенных выправаў.

Да першага віду адносяцца пастановы: Наваградскага сейма 1502 г. – 1 з 10 службаў [9, с. 507; 12, с. 133]; Віленскага сейму 1512 г. – 1 з 10 дымоў ці 2 з 10 службаў [17, с. 192]; Віленскага 1528 г. – 1 з 8 службаў [1, Т. 2, с. 203-206; 17, с. 292-293]; Берасцейскі 1544 г. – з кожных 9-ці службаў кожнага 10-га [17,

с. 292-293]; Віленскі 1551 г. – пацвярджалася норма папярэдняга сейму [1, Т. 3, с. 43; 17, дадатак, с. 54-57]; Віленскі 1563 г. – 1 з 10 службаў [17, с. 641]; Гарадзенскі сейм 1566 - 1567 гг. - пацвярджалася норма папярэдняга сейму [9, с.449 - 463; 17, с. 759-762]; Варшаўскі 1646 г. [39, Т. 4, s. 43 - 44].

Да другога віду адносяцца пастановы: Віленскага сейму 1507 г. [1, Т. 2, с. 8 – 10; 17, с. 179-180]; Наваградскага сейму 1508 г. [1, Т. 2, с. 36-37]; Віленскі 1514 г. [1, Т. 2, с. 114-115; 17, с. 198]; Берасцейскага 1518 - 1519 гг. [17, дадатак, с. 738 - 755]; Гарадзенскі 1522 г. [17, дадатак, с. 15-17]; Віленскі 1528 - 1529 гг. [1, Т. 1, с. 203-206; 17, с. 292-293]; Віленскі 1551 г. [1, Т. 3, с. 43; 17, дадатак, с. 54-57]; Гарадзенскі сейм 1566 - 1567 гг. [9, с.449 - 463; 17, с. 759-762]; Гарадзенскі 1568 г. [9, с. 464 - 496]; Варшаўскі 1590 г. [39, Т. 2, s. 305]; Варшаўскі 1609 г. [39, Т. 2, s. 465 – 464, s. 478 - 482]; Варшаўскі 1613 г. [39, Т. 3, s. 113 – 114]; Варшаўскі 1628 г. [39, Т. 3, s.276 – 277]; Варшаўскі 1629 г. [39, Т. 3, s.289]; 1634 г. [39, Т. 3, s. 398]; Варшаўскі 1638 [39, Т. 3, s. 447]; 1640 г. [39, Т. 3, s. 465]; Варшаўскі 1647 г. [39, Т. 4, s. 61]

Да трэцяга віду адносяцца пастановы: Менскага сейму 13.08.1507 г. [1, Т. 2, с. 27 – 28]; Наваградскага сейму 05.06.1508 г. [1, Т. 2, с. 36-37]; Віленскага сейму 24.05.1514 г. [1, Т. 2, с. 114-115; 17, с. 198]; Гарадзенскага 1522 г. [17, дадатак, с. 15 – 17]; Гарадзенскага 1566 – 1567 гг. [4, с.449 - 463; 17, с. 759-762]; Радашковіцкага 1567 г. [17, дадатак, с. 194]; Варшаўскі сейм 1588 г. [39, Т. 2, s. 264]; Варшаўскага 1589 г. [39, Т. 2, s. 279]; Варшаўскі 1593 г. [39, Т. 2, s. 343]; Варшаўскі 1601 г. [39, Т. 2, s. 388]; Варшаўскі 1609 г. [39, Т. 2, s. 465 – 464, s. 478 - 482]; Варшаўскі 1620 г. [39, Т.3, s. 181]; Варшаўскі 1633 г. [39, Т. 3, s. 374]; Варшаўскі 1641 г. [39, Т. 4, s. 15]

Першыя сеймавыя пастановы прымаліся з удзелам паноў-рады і вялікага князя.

Сейм 1502 года праходзіў у Наваградку у чэрвені. Вялікі князь Аляксандр прысутнічаў у Наваградку каля двух тыдняў. Пасля правядзення сейму ён мусіў накіроўвацца ў Мінск дзеля кіраўніцтва вайсковымі дзеяннямі супраць маскоўскіх войскаў пад час вайны 1501-1503 гг. [17, с. 133; 9, с. 507] На Наваградскім сейме былі заканадаўча замацаваны абавязкі ўсяго рыцарства браць удзел у вайсковым рушанні: “кождый князь и пан, и дворянин, и землянин”, а таксама усталяваны універсальны крытэр для вызначэння памераў вайсковай павіннасці: “з имени своего з десяти служоб пахолка у зброи на кони з древцем выправити”. Такіж памер вайсковай службы быў ускладзены на ўдоваў. Рыштунак ваяра быў найпрасцейшы: “на кони в зброи з древцом”. Інфармацыя наконт пастановаў Наваградскага сейму 1502 г. захавалася ў “Посольство кор. и в. кн. Сигизмунда 1 из Кракова от 14 декабря 1511 года к

раде и землянам, которые должны собраться на сейме в Вильне 1 января 1512 года” [9, с. 507].

Устава Віленскага сейму 1507 г. была выпрацавана ў сувязі з падрыхтоўкай да новых вайсковых дзеянняў з Маскоўскім княствам. Асноўнай мэтай з’яўлялася арганізацыя перапісу насельніцтва дзеля вызначэння умоваў вайсковай службы: “Панове, княжата, земляне, вдовы, и вся шляхта, мають в именьях своих люди свои вси переписатьи и под присягою господарю его милости тьи списки дати.” Прычым функцыя вызначэння вайсковай павіннасці ускладалася непасрэдна на вялікага князя: “Его милость господарь с тых списков маеть порозумети, как будет хто его милости з именья своего служить. ... его милость расскажет, хто как маеть с своего именья служить.” Была вызначана мера пакарання за невыканання ўмоваў устава:

- 1) спазненне менш за тыдзень – штраф “сто рублей грошей”;
- 2) спазненне больш за тыдзень – “шыю тратит”;
- 3) ад’езд з войска без ведама гетмана або вялікага князя – “шыю тратит”.

Да таго ж былі вызначаны памеры сярэбшчыны: “з воловое сохи по шести грошей, а с конское сохи по три гроши”. Асобы, што не маюць валоў і коней, але валодаюць зямлёй мусяць сплочваць тры грошы [1, Т. II, с. 8-10; 17, с. 179-180].

13.08.1507 г. была выдадзена устава сейму Менскага. Выданне матывавалася тым, каб “подданные наши вместо обороны сказы и впаду болшого не приняли”. Меры дысцыплінарнага пакарання, якія рэгулявалі паводзіны войска на маршы і пад час “ляжання” ў полі мелі дыяпазон ад “поимати” да “шыя втяти”. У дадзенай уставе упершыню знайшлі сваё месца пытанні рэгуляцыі адносін войска з насельніцтвам. Найперш гэта праяўлялася ў эквівалентнай аплаце прадуктаў спажывання, якая мусіла ажыццяўляцца згодна са змешчанай у дакуменце “уставай”. Але дадзеная мера была адносна адэкватная, т. я. кошт прадукцыі вызначала вайсковая адміністрацыя. І ўсё ж такі гэта быў першы крок да прадухілення рабавання і рэквізіцый (не ўлічваючы дысцыплінарнага пакарання). Асобнае пытанне прысвечана знойдзеным коням: “А хто бы найденного коня держал в себе через три дни, не оповедивши гетману, и запрягал его у воз, або на нем ездил, а поттом у кого его познают: тогды мает коня лицом вернути, а навязки столько заплатить тому, чий конь, чего он стоял”. Фактычна ўлік коней прыраўноўваўся да ўліку асабістага складу. У дадзенай уставе найбольш поўнаму разгляду палягалі пытанні вайсковай дысцыпліны. Прагрэс праяўляўся ў тым, што дэклараваныя нормы заснаваны на прэцэдэнтах [1, Т. II, с. 27-28].

Наступны сейм, пастановы якога датычыліся аспектаў вайсковай службы, праходзіў у 1508 г. у Наваградку. Устава сейму была выдадзеная 05.06.1508 г. Устава прызначалася гетману Канстанціну Іванавічу Астрожскаму. Матывам выдання абвяшчалася “иж мынца наша монеты великого князства не почала бити” “Мынца”, у дадзеным выпадку – казна. Адпаведна, ва ўставе разглядаліся фінансавыя пытанні. Была вызначана працэдура набыцця харчоў у насельніцтва: “пак ли бы не хотели до войска везти, ино вставляем заплату каждое живности тым обычаем: каждый коли у пицованье поедет, мает взяти вижа у князя гетмана...” Далей прыводзяцца кошты аплаты. З пададзенай інфармацыі бачна, што у выніку адмовы цывільных асобаў ехаць да войска і ажыццяўляць продаж харчу на аснове гандлю, набыццё тавараў мусіла праводзіцца згодна з уставай і з прысутнасцю прадстаўніка гетмана – віжа, які сачыў за непарушнасцю нормаў, дэклараваных ва ўставе. Вызначалася смяротнае пакаранне для тых, хто “кгвалтом отнимал товары або стацеи, которые везены до войска”. Але прадпрымальніцкая ініцыятыва насельніцтва мусіла абмяжоўвацца ў выпадках продажу спіртowych напояў у войске без дазволу гетмана: “ніхто не мает смети шинковать, не доложившись гетмана под страченьем питья оного”. Дысцыплінарныя меры, судовыя прынцыпы, правілы паводзін войска на маршы такія ж, як і ў папярэдніх уставах [1, Т. II, с. 36-37].

У паведамленні аб зборы сейму 1512 г. прыводзяцца дадзеныя пастановы Наваградскага сейму 1502 г.: 1 пахолак з 10 службаў. Але Жыгімонт I даводзіў, што з “такое выправы” нельга ўчыніць адпаведны супраціў і прапанаваў: 1 пахолак з дзесяці дымоў або (калі цяжка) 2 пахолка “збройна и конно” з 10 службаў [17, с. 192]. Апрача таго, Жыгімонт I прапанаваў вырашыць пытанне службы мяшчанаў “которым бы обычаем на них мяла бы положона быти, пенязми або людми”. Ухвала сейму мусіла быць запісана “в реистры”. Пастанова сейма 1512 г. наконт вайсковай службы не захавалася. Існуе толькі спіс месцаў ВКЛ, якія павінны былі даслаць на вайну конных ваяроў з пазначэннем колькасці ваяроў. Асабліва сцю пастановы сейма 1514 г. з’яўлялася дэклараваная магчымасць замены ваяроў грашовымі падаткамі. Пералік месцаў, што скарысталіся дадзенай магчымасцю стаіць як раз з пазначэннем вайсковай павіннасці дадзеных месцаў [там жа, с. 193-194].

Выданне пастановы Віленскага сейму 24.05.1514 г. звязана з пачаткам новай вайны з Маскоўскім княствам і захопам памежных тэрыторый. У сувязі з неабходнасцю арганізацыі набору ў войска земскай абароны была складзена дадзеная пастанова. У дадзеным дакуменце акцэнтуюцца увага на тое, што “хто бы службы наше и року умешкал, тогды тыи мають караны быти службами и именьями”. [1, Т. II, с. 114-115] Да таго ж, на Віленскім сейме 1514 г. было вырашана рашэнне аб найме 7 тыс. польскіх жаўнераў, а для аплаты іх

паслуг была ўхвалена пагалоўшчына: 1 грош з сялян абоега пола і ўсіх узростаў, 2 гроша з баяраў і 1 залаты з прадстаўнікоў адміністрацыі [17, с. 198].

Чарговым сеймам, пастановы якога датычыліся абароны земскай з'яўляўся Гарадзенскі вальны сейм 1522 г. Можна вылучыць некалькі прычын прыняцця ўставы дадзенага сейму.

1. Агульнай, найбольш шырокай прычынай з'яўлялася невыкананне шляхтай, згодна з раней прынятымі нормамі, абавязкаў, ускладзеных на шляхецтва: “подданыи наши многии сполошенство и недбалость великую ку обороне земской мають”.

2. Несвоечасовае з'яўленне на месцы збору, што з'яўлялася сур'ёзным парушэннем гаспадарскага наказу: “николи на росказанье нашо там не бывають”, “подданыи наши завжды к паном радам нашим не борздо приездчают”.

3. Ад'езд з войску пасля попісу: “скоро гетману оказавшы и пописав, зася без воли гетманьское до своих домов ездят”.

4. Свядомая арганізацыя непаўнаўартаснай матэрыяльнай забяспечанасці ратнікаў: “кони и зброи отсылают, а сами ся только у малом почте zostавяют”.

Згодна з пастановай сейму абвяшчалася пакаранне парушальнікам “именья отнимати и давати тым, за ким нас будет жадати пан Виленский, князь гетман его милость”. Такім чынам, акрамя дысцыплінарных норм абвяшчалася непарушальнасць зафіксаванай у гетманскім рэестры інфармацыі. Мера пакарання, абвешчаная на Гарадзенскім сейме 1522 г., у параўнанні з папярэднімі уставамі, якія прапанавалі “шыямы карати” зніжалася да “именья отнимати”. [17, Дадатак №6, с. 15-17]

Віленскі сейм 1528-1529 гг. разглядаў пытанні, звязаныя з гаспадарчым забяспечаннем войска. У пастанове самога сейму ўдакладнялася, што адна валока прыраўноўваецца да адной службы. Было узгадана пытанне службы духоўных асобаў: “повинни полторы копы грошей дати, яко и светский” то бок з кожнай службы палтары капы грошай. Аплата найманым жаўнерам ажыццяўлялася ў натуральнай форме праз раздачу сукнаў: “сукны дати з комор своих господарских”. [1, Т. II, с. 203-206]

Да таго ж на сейме было ухвалена правесці попіс войска. У кожным павеце дзяржаўца мусіў абраць двух зямлян, якія павінны былі з дзякам аб'ехаць усе маёнткі, зарэгістраваць іх уладальнікаў і ўзяць пад прысягай ва ўладальнікаў сведчанні адносна колькасці людзей, іх валовых і конскіх сох і ўвогуле адносна маёмасці кожнага чалавека. Дзяржаўцы разам з абранымі зямлянамі і дзякамі павінны былі прадставіць рэестры попісу ваяводзе або галоўнаму старасце. Дзеля перапісу гаспадарскіх людзей, якія палягалі

абкладанню сярэбшчынай і часткова вайсковай павіннасцю, былі разасланы пэўныя перапісчыкі. З кожных 8-мі службаў выбіраўся 1 ратнік, калі ва ўладальніка было толькі 8 службаў – асабістая служба, калі менш “не водле уставы, а водле можности своей”. Пасля 1528 г. службы не толькі для вызначэння вайсковай павіннасці, але і для раскладкі падатка для выплаты наймітам і выкупу замкаў.

Пачынаючы з Берасцейскага сейма 1544 г. узрастае ўдзел дробнай шляхты. Актуальнасць пытанняў грашовага забеспячэння вайсковай павіннасці ўзрастае, у той жа час пытанні дысцыплінарнага характару ў крыніцах разглядаюцца радзей. Дадзеныя тэндэнцыі шчыльна звязаны з працэсам заняпаду паспалітага рушання і актуалізацыяй выкарыстання наёмных жаўнераў. Канкрэтна на Берасцейскім сейме разглядалася пытанне аб колькасці ваяроў. Існавалі два погляды: вялікі князь выступаў за выправу дзясятага з дзевяці асоб, якія дасягнулі прызыўнога ўзросту, а шляхта прасіла павялічыць колькасць людзей, з якіх выпраўляліся ваяры: “Король с панами-радою постановил, чтобы все землевладельцы выправляли с девяти людей десятого на военную службу”. На сейме атрымала перамогу меркаванне вялікага князя [17, с. 292 - 293].

Віленскі сейм 1551 года працягнуў традыцыю прыняцця сярэбшчыны для фінансавання войска ў колькасці 5 грошаў з валавой сахі. Абавязкі па збору сярэбшчыны былі ўскладзены ў тым ліку і на павятовых харужых. Норма выстаўлення ваяроў заставалася нязменнай (кожны дзясяты ваяр з дзевяці маёнткаў): “...уфалено подле постановенья сейму Берестейского на деветь лет к потребе обороны того панства нашего выправовати на войну з девети человекв десятого...” [17, дадатак, с. 54 – 57; 1, Т. 2, с. 43]. Для прадухілення ад невыканання ваеннай службы праводзілася наступная працэдура. Службовец, адказны за збор сярэбшчыны, збіраў рэгістры з пазначэннем колькасці службаў і адпаведнай колькасцю ваяроў. Рэгістры складаліся пад прысягай [1, Т.2, с. 44].

Віленскі сейм 1565 – 1567 павялічыў падаткі на войска ў сувязі з ваеннымі дзеяннямі. Таксама з-за “шкод і ўбытков” была ўведзена асабістая адказнасць ротмістраў за дзеянні почтаў, якія ім падпарадкаваліся. Лісты ад насельніцтва з апісаннем шкод ад жаўнераў прымаліся асабіста маршалкам і пісарам. Таксама жаўнерам было забаронена кватараваць у шляхецкіх гаспадарках, дамах. Такса, ці мера аплаты прадуктаў насельніцтва, усталяўвалася асабіста гетманам у лагеры [17, с. 696].

Такім чынам, у сувязі з ваеннымі дзеяннямі сейм 1565 – 1567 гадоў павялічыў колькасць падаткаў на войска. Таксама актуальнасць набылі дысцыплінарныя меры адносна наёмнага войска. Аднак парушэнне за

невыкананне службы было ўсталявана менш жорсткае, чым у Статуце 1566 г.: 5 коп грошаў.

Гарадзенскі сейм 1566 – 1567 гг. пацвярдзіў норму выстаўлення ратнікаў згодна з ранейшымі пастановамі, аднак узбраенне канкрэтызавалася: наяўнасць вазніцы, узбраення, кошт каня і г.д. Разам з тым для буйных землеўласнікаў колькасць ваяроў павялічылася: разам з двума коннымі адзін пешы драб. Безземельная шляхта ехала на вайну асабіста. Дысцыплінарны аспект пастановы праяўляўся ў тым, што драбы павінны былі знаходзіцца разам са сваім панам неадлучна ад яго падчас паходу ці ў лагеры, аднак падчас бітвы ці штурма яны аддаваліся “пад справу і паслушэнства” гетману. Усе дзяржаўныя ураднікі павінны былі ехаць на вайну. За ўхіленне ад ваеннай службы сейм пастанавіў наказваць не толькі канфіскацыяй гаспадарак, як вызначаў Статут 1566 года, а і пазбаўленнем шляхецтва. Колькасць войска павялічвалася за кошт пешых драбаў [17, с. 759 – 762; 9, с. 449 – 452].

Такія жорсткія, надзвычайныя меры былі вызваны жаданнем усіх саслоўяў хутчэй закончыць ваенныя дзеянні на тэрыторыі ВКЛ, а таксама тым, што ў войску павінен быў прысутнічаць манарх і кіраваць ваеннымі дзеяннямі асабіста.

Выданне пастановы Радашковіцкага сейму 1567 г. было выклікана невыкананнем шляхтай пастановы Гарадзенскага сейму 1566 – 1567 гадоў [17, дадатак, с. 194]. Сама пастанова пачынаецца з пераліку шляхціцаў-укланістаў, гаспадаркі якіх становіліся ўласнасцю манарха. Таксама на сейме былі ўведзены пасады пасланцаў манарха ў кожным павеце. Яны мусілі інфарміраваць князя аб укланістах і увогуле аб выкананнях нормаў пастановы папярэдняга сейму. Асобы, якія не прапусkalі б пасланцаў у імяня “караліся горлам” [17, дадатак, с. 196]. Пасланцы павінны былі шчыльна ўзаемадзейнічаць з “бірчымі” – адміністрацыйнымі асобамі, якія мелі звесткі аб выкананні ваеннай службы павятовай шляхтай.

Гарадзенскі сейм 1568 г. канкрэтызаваў меру пакарання для тых, хто ўхіляўся ад ваеннай службы ў залежнасці ад маемасці, якой валодалі гэтыя шляхціцы [9, с. 475]. Пастанова пацвердзіла адказнасць ротмістраў за сваіх “таварышаў” пры зносінах з войскам. Таварышам забаранялася самавольна пакідаць стан войска [там жа, с. 472].

У перыяд пасля Люблінскай уніі войска ВКЛ складалася з ваенных фарміраванняў усіх зямель дзяржавы. Арганізацыйна яно працягвала існаваць у двух формах: паспалітае рушанне і наёмныя аддзелы. Да канца XVI ст. ужо стала выяўляецца тэндэнцыя да павялічэнню выкарыстання наёмных атрадаў. Паспалітае рушанне праіснавала да канца 18 ст. Аднак страчваць сваю значнасць атрады паспалітага рушання пачынаюць ўжо ў канцы XV – пачатку

XVI стст. Гэта было звязана з ростам зацікаўленасці шляхты ў вядзенні ўласнай гаспадаркі – “ператварэнне рыцарства ў земства”, а таксама са зменай геапалітычнай абстаноўкі. Да гэтага ж можна сказаць, што вайсковая сістэма ў ВКЛ развівалася ў шчыльнай сувязі з агульнаеўрапейскай традыцыяй (у прыватнасці – Польшчы).

Фактычна крызіс сістэмы вайсковага паспалітага рушання быў відавочны ўжо ў сяр. XVI ст. Так, збор паспалітага рушання быў праігнараваны ў 1562 г. амаль паловай шляхты, нягледзячы на загад Жыгімонта Аўгуста аб пакаранні за невыкананне ваеннай службы “горлам”, не з’явілася на збор. [3, с. 330].

Асобныя гісторыкі вылучаюць нават канкрэтную дату ў якасці кропкі адліку дадзеных тэндэнцый. Так, Генрык Вісьнер сцвярджае, што 1569 год быў тым годам, што адыграў найбольш важную ролю у развіцці гісторыі вайсковасці ВКЛ. Аб гэтым сведчыць не столькі факт заключэння самой уніі, колькі змена стратэгічнай сітуацыі ў сувязі з ініцыятывай Жыгімонта II Аўгуста наконт інкарпарацыі да Кароны Падляшша (05.03.1569), а таксама Палесся і Валыні. Тым самым абавязак па забеспячэнню аховы межаў ВКЛ ад татараў і ў меншай ступені ад казакаў і маскоўцаў быў перакладзены на Карону [41, s. 61].

Аднак у самім тэксце пастановы Люблінскай уніі пытанне аб формах арганізацыі агульнай абароны фактычна не знайшло месца, было згадана ў прэамбуле, што “больш за ўсё ўнутраную і вонкавую бяспеку мы абавязаны ўмацаваць...” [2, с. 150]. Тое ж самае можна сцвярджаць і аб праекце уніі, падрыхтаваным польскім бокам [14, с. 68 – 73]. У адрозненне ад польскага праекта уніі праект паслоў ВКЛ вызначаў, што “Заўсёды, на вечныя, наступныя часы, у абодвух гэтых дзяржаў і народаў – каралеўства і Літоўскага княства, супраць усялякага непрыяцеля мае быць агульная абарона, якая па ўзаемнай згодзе будзе абдуманая і пастаноўлена як самая лепшая і самая карысная.” [там жа, с. 83]. Згодна з дадзеным праектам да кампетэнцыі Вальнага сейму адносілася:

- 1) вырашэнне пытанняў аб абароне;
- 2) рашэнне аб пачатку агульнай вайны, заключэнню міра;
- 3) пытанне аб усталяванні падатку на земскую абарону [там жа, с. 83].

Трэба адзначыць, што пытанне аб абароне ў праекце паслоў ВКЛ займала прэрагатыўнае месца і разглядалася ў першую чаргу.

Але ж погляды паслоў ВКЛ і польскіх сенатараў пад час Люблінскага сейму сышліся ў адносінах да паспалітага рушання. У сенатарскіх прамовах падкрэслівалася адсутнасць мэтазгоднасці выкарыстання паспалітага рушання, а Літоўскія паны-рада (кашталян Віленскі, ваявода і кашталян Троцкія) заявілі, што ад рушання “будзе не абарона Літвы, а яе спусташэнне” [41, с. 62 – 63].

У далейшым можна адзначыць, што імкненне шляхты ВКЛ, нягледзячы на заключэнне Люблінскай уніі, да захавання асобнага, суверэннага войска працягвала захоўвацца. На думку Вісьнера захаванню “асобнасці” літоўскага і польскага войскаў спрыялі наступныя чыннікі:

- 1) несупадзенне інтарэсаў абодвух дзяржаў у плане арганізацыі абароны (розныя тэатры вайны);
- 2) эканамічныя прычыны;
- 3) кансерватызм шляхты [41, s. 62].

Акрамя Люблінскай уніі на развіццё вайсковай сістэмы у разглядаемы перыяд адыграў значную ролю яшчэ адзін фактар – Лівонская вайна (1558 – 1583 гг.). Вайсковыя дзеянні ў дадзенай кампаніі запатрабавалі ад ВКЛ максімальных ваенна-фінансавых высілкаў. Нягледзячы на нізкую мабілізацыйную вартасць і баяздольнасць паспалітага рушання прымаліся шэраг пастаноў аб яго мабілізацыі: 1563, 1565, 1566 і шэрагу наступных гадоў, прычым у 1566 г. праблемы абароны разглядаліся ажно на трох сеймах [19, с. 13]. Аднак у поле да гетмана не з’яжджалася і паловы той колькасці, якую мусіла мець земскае войска. Адпаведна назіраецца тэндэнцыя да падвышэння нормы павіннасцяў і скарачэння колькасці выстаўленых фактычна жаўнераў.

Новы этап у развіцці наёмнага войска ВКЛ распачалі рэформы Стэфана Баторыя. Іх прыняцце было ініцыявана не столькі асобай самога ўладара, колькі досыць цяжкімі знешнепалітычнымі абставінамі. Так, пасля імклівага наступу маскоўскіх войскаў у ліпені 1577 г. і капітуляцыі памежных замкаў войска Івана IV дасягнулі Дзвіны. Баторы сазваў паспалітае рушанне (якое збіралася марудна), але здолеў атрымаць ад сеймікаў падаткі для склікання наймітаў [38 s. 118 – 119]. Імкнучыся атрымаць іншаземную дапамогу выслаў у Стакгольм ксяндза Вавжыньца Госьліцкага з просьбай аб дастаўцы (предоставіць) 12 тыс. вайскоўцаў супраць Івана IV [там жа, с. 120]. 10.07.1578 была выдадзена пастанова сейму аб стварэнні халопскай пяхоты выбранецкай. Шляхта згадзілася на яго прыняцце дзякуючы абмежаванню судовай улады караля шляхам зацвярджэння ім 03.03. 1578 Кароннага Трыбуналу [там жа, с. 119;]. 16.09.1578 г. – стварэнне казацкага рээстра (500 асобаў), які вызначыў сталую аплату, падзел на харугвы і даводцу –старасту чаркаскага Міхаіла Вішнявецкага. Гэта быў працяг палітыкі Жыгімонта Аўгуста [там жа, с. 119]. Падчас панавання Баторыя кампетэнцыі гетмана найвышэйшага як галоўнага правадыра войска былі значна пашыраны, калі гэтая пасада стала пажыццёвай, а гетман атрымаў функцыі ваеннага міністра (камлектаванне ўзброеных сілаў, выкарыстанне серабшчызны, нагляд за станам памежных замкаў, а ў XVII ст. і ўся справа падрыхтоўкі цэлага краю да вайны) [19, с. 11]. Адпаведна змянілася назва пасады гетмана: калі ў XVI ст. назва была “гетман найвышэйшы”, то ў

XVII ст. – “гетман вялікі”. Згодна з Канстытуцыяй 1589 г. “Вызначэнне даходаў інфлянцкіх” (“Opatrzenie dochodów inflanckich”) планавалася “даходы, пажыткі, правіенты усялякія” ў 1/3 частцы вылучыць на арганізацыю абароны ВКЛ. [39, Т. 2, s. 279]. Такім чынам, вылучаюцца асноўныя накірункі рэформаў Стэфана Баторыя ў вайсковай сферы:

- дакладная рэгламентацыя асобных родаў войск і ўзбраення (кавалерыі і пяхоты);
- стварэнне новых структурных вайсковых адзінак – выбранцы, рээстровыя казакі;
- павялічэнне выкарыстання замежнай пяхоты (нямецкай і венгерскай);
- павялічэнне выкарыстання пушкарскіх аддзелаў;
- узрастанне ролі гетмана і пэўная цэнтралізацыя кіравання войскам.

Пад час панавання Уладзіслава IV артылерыя ВКЛ была выдзелена ў асобны корпус і займела свайго генерала або “старшага над арматай”. Калі раней праблемы, звязаныя з артылерыяй мусіў браць на сябе падскарбі земскі, дык цяпер уся пушкарская справа перадавалася асобнаму міністру. З гэтага часу на гарматах літоўскага корпуса ставіўся толькі герб Пагоня, а на польскіх – толькі Арол. [19, с. 30 – 31].

Канстытуцыя 1588 г. “Аб жаўнерах” пацвярджала раней існуючую дысцыплінарную адказнасць жаўнераў за рабаванні ў насельніцтва і неабходнасцю кантролю за іх дзеяннямі ротмістра ці гетмана. Скаргі ад насельніцтва прымаліся ротмістрам ці гетманам. У выпадку незадавальнення скаргі пісар польны мог затрымліваць заробак жаўнерам [39, Т. 2, s. 264].

Канстытуцыя Варшаўскага сейму 1589 г. “Аб уладзе гетманскай” абвяшчала, што падчас міжкаралеўя ці “interregnum” гетманы як ВКЛ, так Каралеўства Польскага павінны былі дакладваць аб сваіх дзеяннях Панам-Рады або іх народаў [там жа, Т. 2, s. 279].

Сейм 1590 г. прапанаваў праект стварэння Ваеннай Рады, быў вызначаны склад дэпутатаў да наступнага сейма. Асноўныя функцыя: устанаўлення новых правоў ці ўзнаўлення старых, вызначэнне новых падаткаў на ваенныя патрэбы [там жа, Т. 2, s. 305]. Гэты ж сейм працягнуў практыку выкарыстання выбранецкіх атрадаў [там жа, s. 309], а таксама вызначыў памер “кварты” ці падатку на ўтрыманне ваенных атрадаў ВКЛ [там жа, Т. 2, s. 316]. Практыку выкарыстання выбранцаў працягнуў Кракаўскі сейм 1595 г. пастановай “Аб выбранцах ВКЛ” [там жа, Т. 2, s. 355].

Канстытуцыя “Аб паспалітым рушанню” 1593 г. абвяшчала неабходнасць збору паспалітага рушання нават падчас адсутнасці Вялікага князя Літоўскага

на тэрыторыі ВКЛ. Таксама пацвярджалася працэдура рассылкі лістоў ваенных аб зборы паспалітага рушання [там жа, Т. 2, s. 343].

У 1601 г. на Варшаўскім сейме была прынята “Дэкларацыя ўлады Гетманскай ў войску супраць злачынцаў”. Дэкларацыя абвяшчала жорсткія меры для барацьбы з ваеннымі канфедэрацыямі і бунтамі. Гетману Вялікаму (а пры яго адсутнасці Гетману Польнаму) былі нададзены паўнамоцтвы смяротнага пакарання ініцыятараў стварэння канфедэрацыі. Пры адсутнасці злачынцаў – страта шляхецкага гонару [там жа, Т. 2, s. 388]. На тым жа сейме гетманам былі нададзены паўнамоцтвы пакарання асоб, якія пераходзілі на бок ворага: страта гонару, здароўя, маёмасці. Аднак “маладым людзям дзеля вучобы” было дазволена ездзіць да войскаў саюзнікаў, але не прысягаць ім на вернасць [39, Т. 2, s. 388 – 389]. Гэты ж сейм працягнуў традыцыю забароны знаходжання наемных войск на тэрыторыях прыватнаўласніцкіх гаспадарак шляхты ці манастырскіх гаспадарак. Разам з тым, войскам дазвалялася каватараваць на вялікакняжацкіх землях [там жа, Т. 2, s. 404].

Канстытуцыя 1609 г. “Парадак паводзін жаўнераў” вызначала канкрэтную аплату службы кварцяных жаўнераў – 20 злотых, “надзвычайных” – 30 злотых. Набываць харчаванне ў насельніцтва дазвалялася выключна за грошы. Вызначаўся штраф за кватэраванне на шляхецкіх гаспадарках – 100 грынвен і пакрыццё ўсіх шкод. Разбор спраў аб рабаванні жаўнераў павінен быў разглядаць Трыбунал ВКЛ. Інфармацыя аб гандлі з насельніцтвам таксама павінна была быць замацавана ў артыкулах гетманскіх [там жа, Т. 2, s. 465 – 464, s. 478 - 482].

Канстытуцыя 1613 г. года “Аб збройніках у мястах нашых, Віленскім і Ковенскім” разглядае пытанні забеспячэння працы збройнікаў новымі памяшканнямі (у тым ліку “слясарней”, а таксама забеспячэннем іх ежай і іншымі прадуктамі. Такім чынам, дадзеная прафесія ставілася ў прывілеяванае становішча [там жа, Т. 3, s. 97]. Той жа сейм прыняў экстраардынарную меру аб зборы 2/4 усіх прыбыткаў дзеля ліквідацыі ваенных канфедэрацый. Падкрэслівалася, што гэта часовая мера [там жа, Т. 3, s. 113 – 114].

Сейм 1620 году працягнуў практыку ваенных аглядаў войска ВКЛ. Згодна з канстытуцыяй “Okazowanie W.X. Lit.” жаўнеры павінны былі штогод праходзіць агляд перад ваяводамі і харужымі, у паведах – перад кашталянамі і харужымі або перад маршалкамі і харужымі. Агляду падлягае ваеннае узбраенне, коні. За няяўку на агляд - суд Трыбуналу і штраф 12 коп грошай [там жа, Т. 3, s. 177]. Забаранялася праходзіць паўторны агляд у іншым павеце. Дадзеныя меры былі вызваны Турэцкай вайной, аб чым паведамляецца ў той жа пастанове. Канстытуцыя “Аб жаўнеры” таго ж сейму забараняла вырабляць з золата ці срэбра элементы рыштунку пад пагрозай страты заробку [там жа, Т. 3

s. 177]. У той жа канстытуцыі прадугледжвалася “сацыяльная” абарона для жаўнераў: лячэнне ў Варшаўскім шпіталі, выплата заробку пасля вызвалення з палона [там жа, Т. 3 s. 178]. Адказнасць за ротную дысцыпліну была ўскладзена, як і раней, на ротмістраў.[там жа, Т.3, s. 181].

Варшаўскі сейм 1628 г. вызначаў спецыяльную камісію, якая павінна была б вырашыць пытанні аплаты службы ваяроў. Пры вызначэнні ўмоваў аплаты неабходна было прытрымлівацца нормаў канстытуцыі 1613 г. [там жа, Т. 3, s.276 – 277]. Нормы дадзенай канстытуцыі не канкрэтызуюцца, а даецца толькі спасылка на яе. Такія ж нормы былі прыняты ў канстытуцыі 1629 году [там жа, Т. 3, s. 289].

Адной з першых канстытуцый пад час кіравання Уладзіслава IV з’яўляецца пастанова 1633 г. аб заснаванні школы рыцарскай, якая павінна была знаходзіцца ва Львове. і дзе “людзі маладыя маглі бы вывучаць матэматыку ваенную і рэчы пушкарскія вучыць” [39, Т. 3, s. 374]. На том жа сейме было згадана, адносна ваеннай дысцыпліны, прытрымлівацца канстытуцый гадоў 1590, 1593, 1601, 1609, 1620, а асабліва 1626 і 1628 гг. [там жа, Т. 3, s. 374].

Канстытуцыя “*Disciplina militaris*” 1634 года забараняла польскім войскам знаходзіцца ці перамяшчацца на тэрыторыі ВКЛ, адпаведна войскам ВКЛ забаранялася знаходзіцца на тэрыторыі Польшчы. Гэтая ж канстытуцыя забараняла канфедэрацыі, згадваючы адпаведныя нормы канстытуцыі 1623 года [там жа, Т. 3, s. 408]. Такая ж норма была паўторана ў канстытуцыі 1641 г. [там жа, Т. 4, s. 15].

На наш погляд, як экстраардынарную меру, трэба разглядаць пастанову 1638 г. “Дапамога ВКЛ аплаты войска Кароннага”, згодна з якой ВКЛ вылучала дзвесце тысяч злотых на “падтрымку братэрскай любові” [там жа, Т. 3, s. 447]. Пастановы падобнага зместу раней не прымаліся. На тым жа сейме была прынята пастанова “Цэхгаузы ВКЛ”. Згодна з ёй стваралася адпаведная камісія, якая павінна была займацца доглядам гарадскіх цэхгаўзаў, гарматаў і інш. пад кіраўніцтвам Мікалая Абрамовіча. На працу камісіі было вылучана тры тысячы злотых [там жа, Т. 3, s. 450].

Канстытуцыя сейму 1646 г. абвяшчала роспуск і збор новага войска як на тэрыторыі ВКЛ, так і польскіх земляў. Пры фарміраванні афіцэрскага корпуса існавала патрабаванне рэкрутацыі з мясцовага насельніцтва [там жа, Т. 4, s. 43 - 44].

Асобная канстытуцыя “Аплата пяхоце Смаленскай” была прынята сеймам 1647 г. Згодна з ёй, стваралася адпаведная камісія, якая павінна была збіраць падаткі на аплату службы смаленскіх жаўнераў. Сябры камісіі былі пералічаны з пазначэннем сваіх пасадак. [там жа, Т. 4, s. 61].

Такім чынам, пытанні ваеннай дысцыпліны разглядаліся ў канстытуцыях “Disciplina militaris”, “Ciągnienie żołnierza”, “Okazowanie”; пытанні аплаты наёмнага войска – ў адпаведных канстытуцыях “Kwarta”. Канстытуцыі “Disciplina militaris” утрымлівалі нормы зносін войска з насельніцтвам, судовыя пытанні, пытанні аплаты харчавання, забароны канфедэрацый. Канстытуцыі, якія рэгулявалі пытанні выканання службы выбранцаў войска ВКЛ мелі назву “Wybrańcy W.X. Litewskiego”. Працягвалі выдавацца канстытуцыі адносна паспалітага рушання ВКЛ, якія абвешчаліся перад кожнай выправай ці нападам іншаземнага войска. На перыядычнасць выдання новых пастановаў уздзеінічалі наступныя фактары: абранне новага манарха і пачатак ваенных дзеянняў – пры гэтым пастановы выдаваліся амаль кожны год. Пастановы аб утварэнні спецыяльных ваенных камісій, якія разглядалі, у тым ліку, пытанні аб рабаванні мясцовых жыхароў жаўнерамі, аплаты службы жаўнераў, выдаваліся пры сканчэнні ваенных дзеянняў. Пастановы сеймаў ВКЛ займалі найважнейшае месца ў сістэме ваеннага заканадаўства, з’яўляліся “базісам” для іншых крыніц ваеннага заканадаўства.

ГЛАВА 3

СТАТУТЫ ВКЛ ЯК ПРАВАВАЯ АСНОВА АРГАНІЗАЦЫІ АБАРОНЫ

Нормы вайсковага заканадаўства XVI ст. знайшлі сваё замацаванне ў статутных раздэлах «Аб абароне земскай»¹. Наконт значнасці дадзеных раздэлаў ў сферы прававога рэгулявання Статутаў сведчыць размяшчэнне раздэла «Аб абароне земскай» адразу ж пасля 1-га раздэла «Аб персоне нашай гаспадарскай». Разам з іншымі галінамі права вайсковае права было кадэфікавана (вылучана ў асобную галіну). У выпадку юрыдычнага канфлікту закон абавязваў прымаць толькі статутавыя нормы [21, с. 8]. З гэтага бачна, што ў тым ліку ў вайсковым праве існаваў прыярытэт (канстытуцыйнасць) статутнага заканадаўства.

Характэрнай рысай раздзелаў «Аб абароне земскай» усіх Статутаў было тое, што іх фарміраванне ў найменшай ступені грунтавалася на палажэннях рымскага права, паколькі тут прысутнічала даволі значная рэгіянальная спецыфіка, а таксама спецыфіка ў прадмеце рэгулявання [10, с. 3 – 4]. Асноўным прынцыпам, які дэклараваўся ў Статутах 1529 і 1566 гг. з’яўлялася ўсеагульнасць вайскавай службы для ўладальнікаў маёнткаў [20, с. 42; 22, с. 65]. Статут 1529 г. разглядаў наступныя пытанні: асаблівасці страявой службы войска разглядаюцца ў другім артыкуле (праглядаецца шчыльная сувязь парадку пастраення з адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам дзяржавы); 3-ці артыкул прысвечаны пытанню службы духоўных асоб; 4-ты і 8-мы – прынцыпы попісу; 5-ты і 6-ты – умовы вызвалення ад выканання службы; 7, 11 – пакаранне за невыкананне ўмоваў службы; 9-ты, 14-ты, 15-ты – адносіны з насельніцтвам; 9, 13 – умовы гарнізоннай службы.

З пункту гледжання таго, што асновай Статуту 1566 г. з’яўляўся Статут 1529 г. можна сцвярджаць наконт пэўнай пераемнасці нормаў. Так, артыкулу 1-аму Статута 1529 г. адпавядае 1-шы артыкул Статута 1566 г., далей адпаведнасць выглядае наступным чынам: 2-7 і 8, 3-9, 4-10, 5-11, 6-12, 7-13, 8-16, 9-17, 11-3, 10-18, 14-26 (першая лічба – арт. Статута 1529, другая – адпаведны артыкул Статута 1566 г). Прынцыпова новым у Статуце 1566 г. з’яўляўся арт. 2 - «О постановенію обороны земское на сейм». З’яўленне дадзенага артыкула сведчыла аб ўзросшай ролі дробнай шляхты, якая імкнулася вырашаць пытанні абароны земскай у найбольш шырокім коле шляхецкіх прадстаўнікоў. Упершыню ў Статуце 1566 г. было разгледжана пытанне

---

¹ Эвалюцыя палажэнняў статутаў ВКЛ 1529 г., 1566 г., 1588 г. прадстаўлена ў дадатку да працы [Дад. А].

службы з «заставных» маёнткаў [22, с. 67]. Прагал, звязаны з недакладнай рэгламентацыяй абавязкаў і дзейнасці харужых быў папоўнены арт. 5 «О хоружых» [там жа, с. 68]. Прынцыпы збора войска былі ўдакладнены ў арт. 6 «О збиранью и тягненью шляхты на вайну» [там жа, с. 68]. У Статуце 1529 г. дадзенае пытанне было разгледжана толькі ў прэамбуле (арт. 1). Новай нормай у Статуце 1566 г. з'яўлялася норма пакарання ўцекачоў з поля бітвы, якую змяшчаў арт. 14 «О таковом, хтобы з битвы утек» [22, с. 71 – 72]. У параўнанні з першымі ухваламі, якія прадугледжвалі смяротнае пакаранне ўцекачу, максімальнае пакаранне для уцекача-рэцыдзівіста – страта «почтивости» ці шляхецкага гонару (калі ў першы раз - страта маёнтка). Прынцыпова новымі з'яўляліся артыкулы, якія рэгламентавалі службу наёмных жаўнераў: 24, 25, 26. Нормы, якія распаўсюджваліся на паспалітае рушанне мусілі прымяняцца і ў дачыненні да найманых жаўнераў. З'яўленне дадзеных артыкулаў сведчыць аб актуальнасці ўжывання найманых жаўнераў.

Рэзюмюруючы падведзеныя вынікі можна сцвярджаць, што асноўнымі фактарамі фарміравання заканадаўства ў вайскавай сферы на працягу першай пал. XVI і да Люблінскай уніі з'яўляліся: уплыў звычайнага права, выданне сеймавых пастановаў, кадэфікацыя статутнага права, палітыка-сацыяльна-эканамічныя працэсы дзяржаўнага развіцця. Найбольш істотным фактарам з'яўляўся фактар знешняй пагрозы. Кадэфікацыя вайсковага права была распачата менавіта ў Статуце 1529 г. Асноўнымі (у далейшым нязменнымі) палажэннямі былі:

- 1) канстытуцыйны характар нормаў вайсковага права;
- 2) грунтаванне права на мясцовай спецыфіцы;
- 3) вызначэнне парадку, умоў службы, парадку мабілізацыі войска;
- 4) вызначанне парадку зносін войска з насельніцтвам;
- 5) тэрытарыяльны прынцып земскай службы.

У далейшым дадзеныя прынцыпы былі выкарыстаны пры выданні Статута 1566 г. аб чым сведчыць пэўнае супадзенне артыкулаў. Увядзенне новых нормаў было звязана з ростам імкнення шляхты да вызначэння нормаў вайскавай павіннасці, выкарыстаннем наймітаў, далейшым удакладненнем службовых абавязкаў афіцэрскага складу.

Канчатковае афармленне працэсу вылучэння феадалаў і ваеннаслужылых людзей у прывілеяванае саслоўе было завершана ў Статуце 1588 года. Таксама Статут 1588 г. вызначае асноўныя вайсковыя пасады ВКЛ: гетман, кашталян, харунжы. Статут 1588 г. разам з папярэднімі статутамі замацоўваў тэрытарыяльны прынцып земскай службы. Статут абвяшчаў, што пытанні абароны краю і збору сярэбшчыны знаходзяцца ў кампетэнцыі сейму [23, арт. 2]. Аднак Статут 1566 г. быў больш “гнуткім” у дадзеным выпадку: ён вызначаў

магчымасць паскоранага збору войска ў выпадку імклівага нападу непрыяцеля [22, арт. 2]. У дадзеным выпадку працэс мабілізацыі распачынаўся пры выданні лістоў вялікага князя, ці пры яго адсутнасці лістамі паноў-рады. Наконт дадзенага аспекта ёсць погляд, што да моманту прыняцця Статута 1588 г. шляхта атрымала поўны кантроль над абарончай палітыкай дзяржавы, канчаткова пазбавіўшы вялікага князя і паноў радных права ў аднабаковым парадку прымаць рашэнні па гэтым пытаннем [12, с. 73]. Дызертырства з поля бою каралася стратай шляхціцам годнасці і праў на валаданне маёнткам [23, арт. 14]. Тут трэба адзначыць, што за аналагічнае парушэнне, згодна вайсковым артыкулам, дызертыр “хто бы з бітвы ўцёк, горла, пачціваецца і заслугі або почат страчвае” [31, s. 268]. Статут прадугледжваў рэгістрацыю пісараў пільных за працу па рэгістрацыі прыбылых у войска жаўнераў – па поўгроша за кожнага аформленага. На пасаду пісара прымаліся пісьменныя людзі з шляхецкага саслоўя [23, арт. 16].

У параўнанні са Статутам 1566 г. да гэтага ж з’явілася новая норма ў дадзеным артыкуле: наяўнасць “рээстраў спісання парадных”. Дадзены дакумент уяўляў сабой кантрольны варыянт попісу. У агульным нормы попісу Статута 1588 г. супадалі з нормамі вайсковых артыкулаў [31, s. 236, art. 8].

Статут 1588 г. у асноўным успрыняў галоўныя палажэнні папярэдняга Статута 1566 г, хаця некаторыя пытанні рэгуляваліся больш дэталёва. Так, да прыкладу, згодна з шостым артыкулам Статута 1588 г. падчас маршу войска павету на сустрэчу гетману харужаму разам са шляхціцамі-памочнікамі дазвалялася судзіць жаўнераў [23, арт. 6]. У якасці навацыі, заснаванай на рэальнай практыцы, артыкул 6 Статута 1588 г. прадпісваў, што інфармацыя аб часе і месцы збора павятовага рушання мусіла быць абвешчана ў публічных месцах ля цэркваў, касцёлаў, кірмашоў, а таксама крыніцай паведамлення з’яўляліся адпаведныя па зместу аб’явы. Новым з’яўляўся артыкул 24 “Аб нявыдачы грошаў для наймітаў ніжэй апісаным асобам”, які фактычна замацоўваў прынцып самарэгулявання службы ў замкавых памежных уладаннях і стварэння асобных замкавых гарнізонаў на чале з мясцовай адміністрацыяй (старастай). Артыкулы 18 [там жа, арт. 18] і 23 [там жа, арт. 23] прадугледжвалі магчымасць ажыццяўлення суда мясцовай адміністрацыяй – “ўрад гродскі” і “ўрад земскі”, калі парушэнне было здзейснена адносна мясцовых жыхароў.

У Статуце 1588 г. прысутнічае ўзгадваюцца артыкулы вайсковыя. Іх прымяненне ажыццяўлялася ў выпадках унутраных канфліктаў жаўнераў і функцыя па вызначэнню віны падсуднага вызначалася паводле прынятых на момант вайсковай выправы артыкулаў вайсковых [там жа, арт. 21].

Адзіная норма, якая не супадае ў Статуце і артыкулах вайсковых – форма набыцця правіянт у мясцовага насельніцтва. Згодна са Статутам 1588 г. забаранялася браць правіянт згодна з “уставай” [там жа, арт. 27]. У Артыкулах Януша Радзівіла 1648 г. сказана: “дзе бы дзяржаўца з зацятасці сваёй водле уставы так хутка выдаць не хацеў, тады павінна данесці гетману, гвалту у той меры ніякага не чынячы” [31, s. 272, art. 89]. З гэтага бачна, што Артыкулы дазвалялі прадпісвалі набываць правіянт згодна з гетманскай уставай, што не заўсёды было выгодна для цывільнага насельніцтва. Дарэчы Статут 1566 г. забараняў набыццё правіянт за уставу: “за пенязі гандлем, а не уставаю жыўнасць куплялі” [22, арт. 6].

Статут 1588 г. быў падрыхтаваны ў час панавання вялікага князя і караля Стэфана Баторыя (1576 – 1586) на высокім тэарэтычным узроўні кваліфікаванымі правазнаўцамі, працай якіх кіравалі А. Б. Валовіч і Л.І. Сапега [26, с. 87]. Канчатковае афармленне працэсу вылучэння феадалаў і ваеннаслужылых людзей у прывілеяванае саслоўе было завершана ў Статуце 1588 года. Таксама Статут 1588 г. вызначае асноўныя вайсковыя пасады ВКЛ: гетман, кашталян, харунжы. Статут 1588 г. разам з папярэднімі статутамі замацоўваў тэрытарыяльны прынцып земскай службы.

Нормы выканання вайскавай службы у Статуце 1588 г. змешчаны ў раздзеле другім “Аб абароне земскай” [23, с. 101 – 111]. Агульная колькасць артыкулаў – 27. Дадзеныя нормы маюць канстытуцыйны характар, а размяшчэнне іх у адным з першых раздзелах Статута сведчыць аб прыярытэтнасці заканадаўчага рэгулявання норм вайскавай службы. Характэрнай рысай раздзелаў “Аб абароне земскай” Статутаў 1566 г. і 1588 г. было тое, што іх фарміраванне ў найменшай ступені грунтавалася на палажэннях рымскага права, паколькі тут прысутнічала значная рэгіянальная спецыфіка, звязаная з выкарыстаннем звычаёвага права, так і спецыфіка ў прадмеце рэгулявання [10, с. 3 – 4].

Большасць нормаў у Статуце 1588 г. прысвечана пытанням вызначэння службы паспалітага рушання, аднак прысутнічае шэраг раздзелаў, дзе мова ідзе наконт выканання службы наёмнымі войскамі: артыкулы 22, 23, 27. З гэтага бачна, што намінальна асноўнай формай вайскавай абароны ВКЛ з’яўлялася паспалітае рушанне, але факты прыняцця разгледжаных вайсковых артыкулаў кажуць наконт адваротнага.

Статут абвяшчаў, што пытанні абароны краю і збору сярэбшчыны знаходзяцца ў кампетэнцыі сейму [23, раздз. II, арт. 2]. Аднак Статут 1566 г. быў больш “гнуткім” у дадзеным выпадку: ён вызначаў магчымасць паскоранага збору войска ў выпадку імклівага нападу непрыяцеля [22, разд. II,

арт. 2]. У дадзеным выпадку працэс мабілізацыі распачынаўся пры выданні лістоў вялікага князя, ці пры яго адсутнасці лістамі паноў-рады

Згодна Статуту, ваеннаабвязанымі былі духавенства, князі, паны, дваране, зямяне, шляхта, а таксама татары і мяшчане, якія з'яўляліся ўласнікамі маёнткаў, набытых у шляхты [23, раздз. II, арт. 1]. Ваеннаабавязаны мог быць вызвалены ад службы толькі па хваробе і на ўмовах агляду яго трыма шляхціцамі [там жа, раздз. II, арт., 3, 11]. Калі шляхціц закладваў свой маёнтак пад вызначаную суму грошаў, службу мусіў выконваць той, хто даваў заклад [23, раздз. II, арт. 4].

Збор і адпраўка шляхты на вайну вызначаліся згодна наступным правілам.

1) Шляхецкае апалчэнне збіралася пасля абвяшчэння пастановы вальнага сейму. У дадзеным выпадку працэс мабілізацыі распачынаўся пры выданні лістоў вялікага князя, ці пры яго адсутнасці лістамі паноў-рады. Наконт дадзенага аспекта ёсць погляд, што да моманту прыняцця Статута 1588 г. шляхта атрымала поўны кантроль над абарончай палітыкай дзяржавы, канчаткова пазбавіўшы вялікага князя і паноў радных права прымаць у аднабаковым парадку рашэнні па гэтых пытаннях [12, с. 73].

2) Павятовая харугва збіралася ў вызначаным месцы і арганізавана рухалася да месца збору войска.

3) Кожная харугва пад кіраўніцтвам кашталяна ці маршалка паступала ў распараджэнне ваяводы, якія правяраў усіх тых, хто прыбыў па спісу.

4) Пасля рэгістрацыі ў ваяводы ўсі харугвы дадзенага ваяводства рухаліся да агульнага месца збору, якое вызначаў вялікі князь ці гетман.

5) У перыяд руху войска на маршы прадстаўнікі вайсковай адміністрацыі мусілі сачыць за тым, каб іх падначаленыя не прычынялі страт мясцовым жыхарам.

6) Калі б шляхціц, які знаходзіўся ў войску і парушаў дысцыпліну, мусіў быць асуджаны ў прысутнасці двух іншых шляхціцаў.

Калі б жаўнеры прычынялі страты мясцоваму насельніцтву падчас руху да месца збору: разбуралі жытло, гумны, лавілі рыбу ў сажалках, забівалі каго-небудзь – за такія злачынствы вызначаўся штраф ці пакаранне смерцю [23, раздз. II, арт. 18]. У дадзеных выпадках прадугледжвалася магчымасць разбіраць пакідаць разбор справаў “да ўрадаў гродскага ці земскага”, то бок да гродскага ці земскага суда. Злачынствы наконт “рэчаў крывавых” (забойства) разбіраў гетман.

Пры абвяшчэнні пачатку вайсковых дзеянняў і збору войска, згодна са Статутам, на вайну абавязаны былі ісці ўсе старасты, дзяржаўцы, ураднікі земскія і павятовыя, а таксама шляхта. Шляхціц, які нёс службу пры двары

вялікага князя абавязаны быў замест сябе даслаць у войска свайго брата ці родзіча і выставіць почат з маёнткаў. Шляхціц, які меў уладанні ў некалькіх паветах ВКЛ, становіўся на чале апалчэння свайго “галаўнога” маёнтку, а службовыя людзі з іншых маёнткаў паступалі ў распараджэнне мясцовых павятовых харунжых [23, раздз. II, арт. 8].

Удзел духавенства ў ажыццяўленні земскай службы вызначалася ў Статуце 1588 г. наступным чынам.

1) Духоўныя асобы мусілі выстаўляць з усіх сваіх маёнткаў жаўнераў, а на чале кожнага вайсковага падраздзялення прызначаць дасведчанага шляхціца.

2) Жаўнеры ад духавенства накіроўваліся ў склад рушання дадзенага павету.

3) Вызваляліся ад пастаўкі жаўнераў духоўныя Віленскага калегіўма з тых маёнткаў, якія былі набыты імі да 1588 г. [23, раздз. II, арт. 9]

Дзеля вызвалення асобаў, якія ня могуць здзяйсняць службу Статутам 1588 г. былі вызначаны наступныя умовы:

1) Хворы шляхціц быў мусіў абавязкова паведаміць харужаму свайго павета праз трох шляхціцаў, якія агледзілі хворага і пацвердзілі яго хваробу

2) “паны-рады, ураднікі нашы і іншыя станы”, г. зн. вайсковая адміністрацыя, якая згодна са сваімі абавязкамі не заўсёды можа знаходзіцца ля сваёй харугвы, наконт хваробы мусілі паведамляць менавіта вялікаму князю ці гетману.

3) шляхціц мог паслаць замест сабе сына пры ўмове, што апошні з’яляецца годным да службы і яго гаспадарка не аддзелена ад гаспадаркі бацькі.

Наконт дысцыпліны ў Статуце 1588 г. сказана наступнае: 1) кожны шляхціц нёс службу сваёй, а не запазычанай зброяй і канём; 2) ніхто не мог пакінуць сваю харугву без дазволу гетмана; 3) пад час маршу і прыпынку ўсе жаўнеры мусілі знаходзіцца пры харужым [там жа, раздз. II, арт. 10]. Харужы, які захаваў у тайне ад гетмана адсутнасць жаўнера і гэта было даказана, страчваў сваю пасаду [там жа, раздз. II, арт. 17].

Жаўнераў, якія спазняліся на збор войска (такімі з’яўляліся тыя, хто без паважнай прычыны не з’явіўся ў тэрмін да гетмана на рэгістрацыю), накіроўвалі несці службу ў памежныя гарнізоны. Да тэрміна службы дапасоўваўся таксама тэрмін спазнення жаўнера [23, раздз. II, арт. 13].

Дызертырства з поля бою каралася стратай шляхціцам годнасці і праў на ўладанне маёнткам [там жа, раздз. II, арт. 14]. Тут трэба адзначыць, што за аналагічнае парушэнне, згодна вайсковым артыкулам, дызертыр “хто бы з бітвы ўцёк, горла, пачціvasць і заслугі або почат страчвае” [31, s. 268].

Статут прадугледжваў магчымасць аплаты пісарам польным за працу па рэгістрацыі прыбылых у войска жаўнераў – па поўгроша за кожнага аформленага. На пасаду пісара прымаліся пісьменныя людзі з шляхецкага саслоўя [23, раздз. II, арт. 16]. У параўнанні са Статутом 1566 г. да гэтага ж з’явілася новая норма ў дадзеным артыкуле: наяўнасць “рээстраў спісання парадных”. Дадзены дакумент уяўляў сабой кантрольны варыянт попісу. У агульным нормы попісу Статуту 1588 г. супадалі з нормамі вайсковых артыкулаў [31, s. 236, art. 8].

Статут 1588 г. у асноўным успрыняў галоўныя палажэнні папярэдняга Статута 1566 г, хаця некаторыя пытанні рэгуляваліся больш дэталёва. Так, да прыкладу, згодна з шостым артыкулам Статута 1588 г. падчас маршу войска павету на сустрэчу гетману харужаму разам са шляхціцамі-памочнікамі дазвалялася судзіць жаўнераў [23, раздз. II, арт. 6]. У якасці навацыі, заснаванай на рэальнай практыцы, артыкул 6 Статута 1588 г. прадпісваў, што інфармацыя аб часе і месцы збора павятовага рушання мусіла быць абвешчана у публічных месцах ля цэркваў, касцёлаў, кірмашоў, а таксама крыніцай паведамлення з’яўляліся адпаведныя па зместу аб’явы. Новым з’яўляўся артыкул 24 “Аб нявыдачы грошаў для наймітаў ніжэй апісаным асобам”, які фактычна замацоўваў прынцып самарэгулявання службы ў замкавых памежных уладаннях і стварэння асобных замкавых гарнізонаў на чале з мясцовай адміністрацыяй (старастай). Артыкулы 18 [там жа, раздз. II, арт. 18] і 23 [там жа, раздз. II, арт. 23] прадугледжвалі магчымасць ажыццяўлення суда мясцовай адміністрацыяй – “ўрад гродскі” і “ўрад земскі”, калі парушэнне было здзейснена адносна мясцовых жыхароў.

У Статуце 1588 г. ўзгадваюцца артыкулы вайсковыя. Іх прымяненне ажыццяўлялася ў выпадках унутраных канфліктаў жаўнераў і функцыя па вызначэнню віны падсуднага вызначалася паводле прынятых на момант вайскавай выправы артыкулаў вайсковых [там жа, раздз. II, арт. 21].

Адзіная норма, якая не супадае у Статуце і артыкулах вайсковых – форма набыцця правіянту ў мясцовага насельніцтва. Згодна са Статутом 1588 г. забаранялася браць правіант згодна з “уставай” [там жа, раздз. II, арт. 27]. У Артыкулах Януша Радзівіла 1648 г. сказана: “дзе бы дзяржаўца з зацятасці сваёй водле устава так хутка выдаць не хацеў, тады павінна данесці гетману, гвалту у той меры ніякага не чынячы” [31, s. 272, art. 89]. З гэтага бачна, што Артыкулы дазвалялі прадпісвалі набываць правіант згодна з гетманскай уставай, што не заўсёды было выгодна для цывільнага насельніцтва. Дарэчы Статут 1566 г. забараняў набыццё правіянту за уставу: “за пенязі гандлем, а не уставаю жыўнасць куплялі ” [22, раздз. II, арт. 6].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што Статут 1588 г. замацоўваў як асноўныя прынцыпы земскай службы, так і даваў базы для развіцця заканадаўства, датычнага службы наёмных войскаў ВКЛ у сістэме Рэчы Паспалітай. Земская служба, згодна Статуту засноўвалася на тэрытарыяльным прынцыпе: кожны жывуер мусіў выконваць службу з войскамі таго павета, адкуль ён паходзіў родам ці дзе знаходзіўся яго галаўны маёнтак. Асобна абвешчаны прынцып нясення службы усіх без выключэння землеўладальнікаў ВКЛ. Статут акрэсліваў працэдуру мабілізацыі паспалітага рушання ВКЛ, вызначаў працэдуру попісу вайскоўцаў і паспалітае рушанне як форма вайскавай арганізацыі было абвешчана асноўнай формай узброеных сілаў.

Статут 1588 г. вызначаў асновы вядзення вайсковага судзебнага працэсу і вызначаў прававы стан мабілізаваных жаўнераў, а таксама стасункі іх з цывільным насельніцтвам. З’яўленне прынцыпова новых артыкулаў у Статуце было звязана з далейшай эвалюцыяй вайсковых сілаў: колькасным павялічэннем наёмнага войска і неабходнасцю прававой рэгламентацыі яго стану.

У Статуце 1588 г. была згадана магчымасць выканання шляхтай замкавай службы, дзея якой патрабаваўся сталы гарнізон і сталае кіраўніцтва. Зносіны з мясцовым насельніцтвам вызначаліся па Статуту згодна з прынцыпамі мірнага суіснавання, гандлёвых і дамоўных адносін, непрычынення гвалту і разбою. Асобныя прававыя “лакуны” у зносінах з насельніцтвам мусілі запоўніць вайсковыя артыкулы, якія ўдакладнялі і канкрэтызавалі артыкулы статута, а таксама дастасоўвалі іх да практыкі.

Такім чынам, у прававой іерархіі крыніц вайсковага заканадаўства Статут 1588 г. займаў найвышэйшую ступень. І нават ня гледзячы на тое, што шмат якія нормы (нават на момант прыняцця Статута) састарэлі ці не выкарыстоўваліся, усё роўна матэрыял статута працягваў з’яўляцца адпраўной кропкай для вызначэння праваадносін у ніжэйшых заканадаўчых актах: вайсковых артыкулах, пастановах сеймаў, судовых выраках.

ГЛАВА 4

“ВАЕННЫЯ АРТЫКУЛЫ” І ІХ РОЛЯ Ў РЭГЛАМЕНТАВАННІ ПЫТАННЯЎ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ ВОЙСКА

Асобныя прававыя “лакуны” у зносінах з насельніцтвам павінны былі запоўніць вайсковыя артыкулы, якія ўдакладнялі і канкрэтызавалі артыкулы статута, а таксама дастасоўвалі іх да практыкі. Вайсковыя артыкулы з’яўляліся спецыяльнымі актамі вайсковага заканадаўства, прысвечаных пытанням унутранага жыцця войска, тактыцы бою, правам і абавязкам ваеннаслужачых, іх узаемаадносінам з мірным насельніцтвам, а таксама іншым пытанням.

Традыцыя выдання артыкулаў вайсковых мелася і ў Заходняй Еўропе, дзе яны называліся “Kriegsartikel” і “Artikelbrief” [10, с. 8]. Артыкулы вайсковыя прымаліся без удзелу шляхты як усяго саслоўя і звычайна выдаваліся ў аднабаковым парадку манархам, гетманамі або даводцамі асобных групаў войска. Часам яны выдаваліся пасля кансультацый з найбольш аўтарытэтнымі знаўцамі вайсковай справы і “права жаўнерскага”. Артыкулы вайсковыя звычайна прымаліся на перыяд пэўнай вайсковай кампаніі ці да наступнага сейму.

Развіццё вайсковых артыкулаў было шчыльна звязана са статутным правам і абумоўлена тым, што корпус статутнага вайсковага права быў, галоўным чынам, прысвечаны пытанням арганізацыі паспалітага рушання. У той жа час, у сувязі з пашырэннем выкарыстання наёмных атрадаў, паляпшэннем баявой тактыкі і тэхнікі, агульным развіццём арміі і сістэмы кіравання, патрабавалася больш дэталёвае нарматыўнае рэгуляванне дзейнасці войскаў ВКЛ. Ёсць меркаванне, што дадзеныя прынцып дзеяння вайсковага заканадаўства яшчэ не ў поўнай ступені стасаваўся з правілам *lex posteriori derogat priori* – “закон, які быў выданы пазней адмяняе дзеянне папярэдняга” [35, с. 326 – 327]. Да таго ж можна адзначыць шырокае ужыванне ў праве дадзенага перыяду прынцыпу субсідыярнасці ці рашэння задач на ніжэйшым, самым малым ці аддаленым узроўні (дэцэнтралізацыя). Часовы характар нормаў пушкарскіх артыкулаў сведчыў аб тым, што станаўленне прафесійнай арміі толькі пачыналася, а разам з ім назапашваўся і падыход да прававога рэгулявання арганізацыі і побыту войска.

Ужо ў 1511 г. была прынята ўстава гетмана Канстанціна Астрожскага, якая па сваёй структуры і зместу мае характар артыкулаў вайсковых.

Найстарэйшыя артыкулы вайсковыя былі прыняты ў 1534 г. Жыгімонтам I [31, с. 40 – 43]. Артыкулы складаюцца з прэамбулы і 27 артыкулаў. Хутчэй за ўсё яны мелі моц толькі на адну выправу, але наступальныя дзеянні Вялікага Княства Літоўскага пад час вайны 1534 – 1537

гг. засталіся правальнымі. У прэамбуле сказана, што артыкулы выданы Жыгімонтам Першым з “ухваленнем” паноў-рады ВКЛ. Першы артыкул выдання ўтрымлівае інфармацыю аб поўным падпарадкаванні ўсіх ваяроў загадам гетмана. Адзначаецца, што дзеянне артыкулаў не залежыць ад маёмаснага становішча ваяроў: “...абы кождый, так багатый як худой, так ся заховал а не смел таго пераступіці...” [31, s. 40]. Асобным артыкулам вызначана пакаранне “горлам” і “чэсцю” ці смерцю і стратай шляхецкага гонару ў выпадку непаслушэнства загадам гетмана ці пры спробе “падбухторыць прыяцелей сваіх супраць гетмана” [там жа, s. 40]. Тэма забароны бунтаў раскрываецца ў наступных артыкулах (артыкул № 3). Завадатар бунтаў падлягаў казні і страты гонару пры ўмове прысутнасці трох сведак, якія маглі мець доказы яго віны. Адкрытае непадпарадкаванне загадам гетмана таксама каралася горлам згодна артыкулу № 14. Пры гэтым сацыяльнае паходжанне ваяра не прымалася пад увагу.

Аналагічна забараняліся двубоі. Завадатар дадзеных акцый караўся адсячэннем рукі, а калі ініцыятар параніў кагосьці, пакаранне горлам ажыццяўлялася па артыкулу сямнадцатаму [там жа, s. 42].

Катэгорыя насельніцтва, якая не ўваходзіла ў склад войска, аднак падлягала абароне ад гвалта і рабавання з боку ваяроў – купцы [там жа, s. 42]. Гвалтоўнік ці рабаўнік караўся “горлам”.

Меры па абароне рамеснікаў, якія знаходзяцца ў войску, артыкуламі не вызначаліся. Аднак сказана, што “бортнікаў, цесляроў, кавалёў, калодзежнікаў і калеснікаў” забаронена адпускаць з войска без “ведамасці” гетмана. Парушэнне нормы артыкула дваццаць трэцяга каралася “горлам” [там жа, s. 42].

Пакаранне “горлам” і “чэсцю” чакала тых ваяроў, якія бы не выконвалі ўмовы “шыхтавой” ці вартавай службы згодна артыкулам 4, 5 і 13. Згодна з трынаццатым артыкулам пакаранню падлягалі і тыя ваяры, якія бы спрабавалі “сцягнуць” сваіх таварышаў пад час выканання імі нясення варты.

Варта ці “старожа” не маглі мець зносін з вартай ворага і ўвогуле з войскам ворага, нават забаранялася пад’язджаць пад сцены варожага замку. Весці перамовы з прадстаўнікамі суперніка мог толькі тот чалавек, якому гетман даваў асабістае даручэнне згодна з артыкулам шастнаццатым [там жа, s. 41]. Пакаранне “горлам” пагражала парушальнікам дадзенай нормы.

Выкананне нормаў страявой падрыхтоўкі пад час руху войска ўскладвалася на “прыводцаў”, адказных за “гуф” (полк). Пастраенне войска, якое вызначаў гетман, заставалася нязменным пад час руху: кожны гуф рухаўся ў адпаведным парадку адзін за адным. “Пахолікам” забаранялася ад’язджаць з свайго гуфу. Спыненне руху гуфу каралася горлам. Дадзеныя нормы змешчаны ў артыкулах №№ 6 – 8 [там жа, s. 41].

У выпадку ўзнiкнення спрэчных пытанняў ваяр не мог прыцягваць больш за двух сведак. Парушэнне дадзенай нормы каралася “горлам”. Тлумачэнне дадзенай нормы: “...каб спрэчкі розныя і бунты адтуль не прыходзілі большыя...” згодна з артыкулам 15 [31, s. 41].

Працэдура апэратыўнага збору войска пачыналася пасля выдання загаду гетмана. Згодна з загадам гетмана войска абвешчалася аб зборы на “плацу” праз гук трубы. Кожны прыводца гуфу павінен быў прыбыць на плац і шыхтавацца разам са сваім гуфам згодна парадку, вызначаным гетманам [там жа, s. 41].

Асобыя нормы паводзін вызначаліся падчас знаходжання войска на тэрыторыі ворага. Так, забаранялася разводзіць вогнішча без адпаведнага загада гетмана пад страхам пакарання горлам па артыкулу васьмнадцатаму [31, s. 42]. Магчыма, такім чынам выконваліся нормы па забеспячэнню маскіроўкі войска і барацьбе з шпіёнскай дзейнасцю ворага. Аналагічныя нормы артыкула 20 забаранялі хаваць чалавека “чужога” ці “якога слугу ад падданных нашых” [там жа, s. 42]. Падчас маршу войска на тэрыторыі ворага забаранялася пакідаць строй ці “шых” аж да канца кампаніі. Калі б паручнік адпусціў свайго пахоліка, першы караўся “горлам” і стратай маёнтку, а апошні – “горлам” згодна артыкулу давадцаць другому [там жа, s. 42].

Асобнае пакаранне вызначалася для тых, хто ўтрымліваў чужых каней, забаранялася ўтрымліваць чужога каня больш за чвэрць гадзіны. Той, хто злавіў такога каня, павінен быў прывесці яго да гетмана. Канкрэтнага пакарання адпаведны дваццаць трэці артыкул не ўтрымліваў: “...тот мае каран быці як злодзей” [там жа, s. 42]. Падобная норма разглядалася ў далейшым у Статуце 1566 г. [22, с. 76, арт. 27].

Апошні, дваццаць сёмы, артыкул даваў інструкцыі ў выпадку “будзь князь або пан і кождый паручнік языкоў злавіў” [31, s. 43]. Забаранялася каратаваць “языка” і весці допыт аб становішчы ў войску ворага. “Языка”, а таксама дэзертыра з войска ворага мог дапытваць толькі гетман.

Такім чынам, дадзеныя артыкулы рэгулявалі пытанні дысцыпліны, страявой падрыхтоўкі, вартавой службы, пытанні зносінаў з насельніцтвам, контршпіёнскай дзейнасці, асабліва сці паводзін войска на маршы і інш. Дысцыплінарная адказнасць за невыкананне нормаў службы – “пакаранне горлам”. Магчыма, дадзеныя абставіны дазволілі асобным даследчыкам сцвярджаць, што “характэрнай была лічба злачынстваў, якія знаходзяцца пад карай смерці... і што падрабязна адрознівае літоўскі вайсковы памер справядлівасці ад тагачаснага кароннага...” [35, s. 329]. Аднак далейшыя тэндэнцыі прыняцця ваенных артыкулаў, у якіх адбываецца дыферэнцыяцыя і канкрэтызацыя пакарання ў залежнасці ад віны, ставіць пад сумнеў падобныя тэзісы.

Артыкулы Рыгора Хадкевіча, выдадзеныя 2 мая 1562 г. маюць унікальны характар. Аб'ектам рэгулявання дадзеных артыкулаў з'яўляецца войска, якое абараняе замак. Зыходзячы з гэтага яны маюць сваю спецыфіку. Цікавым падаецца той факт, што аўтар выдання не з'яўляецца гетманам вялікім, яго пасада – гетман дворны, кашталян троцкі. Звычайна аўтарамі артыкулаў з'яўляліся гетманы вялікія ці манархі. Выданне змяшчае прадмову і 23 артыкулы [31, s. 115 – 119].

У прэамбуле сказана, што артыкулы выдадзены для ротмістраў замка Пернаў (зараз сучасная Эстонія). Адказнасць за выкананне нормаў артыкулаў ускладзена непасрэдна на ротмістраў, якія маглі вызначаць ступень пакарання [31, s. 115 – 116].

Артыкул першы разглядае пытанні тактыкі вядзення боя ў замку. Забаранялася аддваць камусьці замак. Прычым абарона вядзецца нават да страты жыцця абаронцаў. Пры здачы замка ротмістра разам з таварышамі чакала смяротнае пакаранне і страта шляхецкай годнасці [31, s. 116].

Пытанні тактыкі бою па-за сценамі замка разглядаліся ў артыкуле 19. У выпадку пагоні за ворагам ці тактычнага адступлення ніводны таварыш ці пахолік не меў права ад'язджаць са сваёй роты і гуфу, дазвалялася знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад ротмістра згодна з артыкулам 19 [31, s. 116]. Такі чынам, дадзены артыкул разглядаў пытанні тактыцы боя ў палявых умовах, што не зусім характэрна для дадзенага выдання, якое рэгулявала, у асноўным, пытанні выканання гарнізоннай службы.

Артыкул 21 вызначаў жорсткі падзел войска на роты “драбскія” (ці пешыя) і “езныя” (конныя). Змешванне рот прадухілялася. Дзясятнікам драбаў забаранялася прымаць на службу ці адпускаць на службу да рот “езных” пахолікаў [31, s. 119].

Гарнізон замка мусіў не выходзіць за тэрыторыю замкавых сцен. Пахолікаў, якія пакідалі ноччу тэрыторыю, чакала турэмнае зняволенне. Гэты ж артыкул дапаўняў наступны. Згодна з ім, кантроль за ўваходам/выходам з замку ажыццяўляў ротмістр і стараста, якія мелі ключы ад замкавых варот [31, s. 116]. Пытанні змены варты, працэдуру перадачы ключоў ад варот, фартэцый разглядаліся ў 4 артыкуле. Працэдура адкрыцця/закрыцця замкавых варот заставалася нязменнай і выконвалася адпаведна пры захадзе сонца (закрыццё) і на ўсходзе (адкрыццё). Прычынай для змены парадку працэдуры павінны былі быць значныя чыннікі згодна з артыкулам 6 [31, s. 117].

Артыкул 5 змяшчае інфармацыю аб пакаранні за спазненне на месца службы пахолікаў ці ротмістраў пры адкрыцці/закрыцці замкавых варот. Пакараннем для пахолікаў, у выпадку спазнення ў першы раз, з'яўляўся штраф 12 грошай, у другі раз – турэмнае зняволенне тэрмінам трох дзён, у трэці –

адсыланне да гетмана. Асаблівасцю пакарання ротмістра з'яўлялася тое, што ён за кожны раз спазнення да месца службы павінен быў даць сваім таварышам, без тлумачэння прычын спазнення, злоты польскі [31, s. 117]. Нормы вартавой службы ў начны і дзённы час разглядаюцца ў артыкуле сёмым. Начная варта павінна была выконвацца трыма асобамі: ротмістрам і двума таварышамі, дзённая – тым жа складам. Нападзенне на варту і спазненне вартаўнікоў цягнула за сабой смяротнае пакаранне (артыкулы 7, 8, 9).

П'янства забаранялася. Забаранялася будаваць карчмы ў замку, толькі дзеля таварышаў, пахолікаў, ротмістраў. Ротмістр павінен быў падзяліцца са сваімі таварышамі лікёрным напоем. Забаранялася распаўсюджваць напой сярод іншых рот. Пахоліка, якія быў п'яны, ротмістр павінен быў змясціць у зняволенне пакуль бы ён не стаў цвярозым. Дадзенае пытанне разглядалася ў асобным 10 артыкуле і артыкуле 13, 14. Пры гэтым п'янства нават ва ўласным доме забаранялася пасля захаду сонца. [31, s. 117]. Пасля заходу сонца забаранялася дзейнасць шынкароў з канфіскацыяй маёмасці (артыкул 15). Адзначалася, што падчас п'янікі жаўнеры разводзяць вогнішча. На нашу дэмку, дадзеная мера была прызначана для барацьбы як з п'яніцамі, так і са шпіёнамі.

Артыкул 16 забараняў пазычаць каней, пахолка або зброю для попісу [31, s. 118]. Дадзеную норму ўтрымліваў Статут 1529 г. і наступныя Статуты [20, с. 44, арт. 4].

Абароне ад рабаўніцтва падлягалі дамы шляхты, а таксама жыццё гаспадароў (артыкулы 16, 17, 18). Збіццё ці раненне шляхціца ў яго асабістым доме цягнула смяротнае пакаранне. [31, s. 118 – 119].

Такім чынам, вышэйразгледжаныя артыкулы рэгулявалі пытанні нясення службы гарнізонаў замку. Значную ролю ў наглядзе за дысцыплінарным выкананнем нормаў гралі ротмістры. Дадзеныя артыкулы можна сістэматызаваць па некалькіх блоках:

1. Артыкулы, якія рэгулявалі пытанні выканання вартавай (гарнізоннай) службы: 2 – 9.
2. Артыкулы, у якіх разглядалася пытанне дысцыплінарнай адказнасці жаўнераў: 10 – 14, 21.
3. Артыкулы, якія вызначалі нормы тактычнага дзеяння войска падчас бою: 1, 19
4. Артыкулы, якія вызначалі дысцыплінарную адказнасць за зносіны з насельніцтвам: 15, 17 – 18, 20, 22 – 23.

Артыкулы Яна Хадкевіча для войска былі выдадзены ў 1564 г. пад Улай [31, s. 120 – 123]. Асобныя даследчыкі паказваюць пераемнасць нормаў устава Жыгімонта Аўгуста 1559 г. і дадзеных артыкулаў, сцвярджаючы, што ўстава 1559 г. з'яўлялася “пераломам у літоўскім правадаўстве” [29, s. 365].

Выданне змяшчае дваццаць артыкулаў. Першы артыкул акрэслівае круг асоб, на якіх распаўсюджвалася дзеянне артыкулаў: “ротмістры, паручнікі, таварышы, паны, слугі” [31, s. 120]. За невыкананне гетманскім загадам, а таксама біццё ці славесная абраза ротмістраў і паручнікаў каралася “горлам” [там жа, s. 120]. Бясспрэчнае выкананне загадаў гетмана ці ротмістра жаўнерамі пацвярджаў артыкул другі, калі б жаўнер меў “крыўду” адносна загаду, ён меў магчымасць выказаць яе толькі пасля выканання загаду.

Другі артыкул вызначаў тэрміны службы: “чвэрць года па 13 тыдняў”, а непасрэдна баявыя дзеянні на варожай тэрыторыі – “12 тыдняў на чвэрць”. У выпадку аблогі замка ці нападу ворага забаранялася ад’язджаць з войска.

Артыкул трэці вызначаў сталасць асабістага складу роты. Быў забаронены ад’езд у іншую роту без “законнай” прычыны, дадзенай ротмістру. Абменьвацца ці пазычаць “пахолікаў” панам было забаронена. Дадзеныя нормы звязаны з артыкуламі 13 і 15. Таксама дадзены артыкул забараняў несці службу, выкарыстоўваючы чужых коняў. Згодна з чацвертым артыкулам, коняў, прызначаных для службы забаранялася запрагаць у воз [там жа, s. 121]. Падобныя пытанні рэгуляваў артыкул шосты. Самавольнае пакіданне месца службы без дазволу гетмана ці ротмістра каралася стратай гонару для шляхціца, а для “халопа” – смяротным пакараннем. Дадзены артыкул ускладаў адказнасць за асабісты склад роты на ротмістра, які павінен быў даваць справаздачу аб асабістым складзе кожнага “почту” роты [там жа, s. 121].

Артыкул восьмы пад “строгім” пакараннем забараняў аддаваць загады, акрамя гетмана, аб пастраенню гуфаў (палкоў) у баявы парад і пачатку бітвы. Дэзертыра мелі права забіць свае жа ваяры падчас бітвы. Забойца дэзертыра не толькі не караўся, але і ўзнагароджваўся, згодна з артыкулам дзявятым (памер узнагароды не канкрэтызаваўся). Нараўне з дэзертырствам каралася парушэнне шыхтавага парадку падчас бітвы, страта сцягу і заклікі да дэзертырства на полі бою. Мера пакарання – пакаранне смерцю [там жа, s. 122].

Артыкул дзесяты інструктаваў ваяроў аб паводзінах падчас бітвы: трэба трымацца разам, не высоўваючыся наперад і не робячы нічога “непачцівага”, а тым больш нельга адступаць назад. Таксама забаранялася, знаходзячыся на “ляжанню” (у полі) ці ў замку уступаць у бой з ворагам ці даваць сігнал да бою без загаду гетмана [там жа, s. 122].

Абароне падлягалі “людзі старыя, хворыя, духоўныя, пані, панны, нявесты цяжарныя”. Пакаранню падлягаў той, хто дапусьціў гвалт над жанчынамі згодна артыкулу адзінаццатаму [31, s. 122].

Артыкул 13 рэгуляваў пытанні забеспячэння войска правіянтам падчас маршу (частка першая) і прыпынку (частка другая). Жаўнер не мог ездзіць за

правіянтам нават калі аб гэтым ведаў гетман. Таксама за набыты правіянты жаўнер павінен быў адказваць перад ротмістрам паводле вызначанай “устава”.

Частка другая артыкула 13 удакладняе узаемаадносіны паміж жаўнерамі падчас “ляжання”. Гэта можа быць патлумачана тым, што зімой рота атрымлівала тэрыторыю (земскія гаспадаркі, на якіх магла знаходзіцца). Ротмістр быў абавязаны сабраць аддзелы і ў коле харугваў вызначыць кожнаму “пачтоваму” месца “стацыі”. Тыя нормы дадаваліся інфармацыяй артыкула 3, які забараняў змену тэрыторыі стацыі почтаў і рот [29 s. 368]. Артыкул 15 замацоўваў пастаянства рот почтаў. Нават у дрэннае надвор’е кожны жаўнер павінен быў знаходзіцца пры сваім паручніку ці ротмістру [31, s. 123]. Таксама забаранялася адсылаць набыты правіянты таварышам, якія знаходзіліся на “лежах”, каб не “агаляць войска”. Дадзеная норма дзейнічала падчас аблогі замка, іншага месца ці знаходжанні на тэрыторыі ворага [31, s. 123].

Набыццё правіянта ў насельніцтва здзяйснялася згодна з “уствай” па артыкулу 14. Забаранялася прадаваць набыты правіянты пад “караннем шыбеніцай” [31, s. 122]. Артыкул 16 канкрэтызаваў дадзеную норму. Кожная рэч, якая была прынесена звонку павінна была быць запісана ў адпаведную уставу з пазначэннем кошту, і прадаваць рэч звыш кошту было забаронена пад пагрозай канфіскацыі, а ў выніку набыцця “гвалтам” ці не паводле каштарыса каралася нават смяротным пакараннем [31, s. 123]. Увогуле ў войску было забаронена “прадаваць, шынковаць, купчыць” без атрымання дазволу ад гетмана. Інфармацыя аб знойдзеных рэчах (магчыма, ваенны рыштунак), перадаваўся ротмістру, а пасля – гетману па артыкулу 18 [31, s. 123]. Знойдзеную рэч нельга было ўтрымліваць больш за ноч.

Апошнія артыкулы (19 і 20) прысвечаны пытанням пошуку жаўнераў, якія выступалі супраць гетмана. Пошукам павінен быў займацца адпаведны “слуга гетманскі”. Дапамогу яму павінны былі аказваць усе жаўнеры. Дзеянні, накіраваныя супраць слугі гетмана караліся горлам. Хаванне уцекачоў ці дапамога ім таксама караліся [31, s. 123]. Дадзеныя артыкулы, на наш погляд, уяўлялі сабой меры барацьбы з канфедэрацыямі.

Такім чынам, разгледжаныя артыкулы мелі ярка выражаны дысцыплінарны характар. У параўнанні з ранейшымі артыкуламі, дадзенае выданне разглядае кампетэнцыю малодшых (паручнікі, ротмістры) і старэйшых (прыводцы гуфаў) афіцэраў. Шмат пытанняў павінна была разглядаць дадзеная катэгорыя ваенных. Гэта сведчыць аб тым, што з гетмана была знята пэўная частка абавязкаў. Аднак разам з тым, дадзеныя артыкулы не канкрэтызуюць меры пакарання за парушэнне нормаў.

У 1566 г. былі выдадзены “Артыкулы вайсковыя Рыгора Хадкевіча”, якія былі перакладзены на латынь і ўключаны ў заходнееўрапейскі збор права

Corpus juris militaris, выдадзены ў XVII ст. Агульная колькасць артыкулаў – 45 [31, s. 127 – 138].

Аднак аўтарства дадзеных артыкулаў ставіцца пад сумнеў з прычыны таго, што яны былі абвешчаны Хадкевічам у 1566 г., але публікацыю здзейсніў Гваньіні ў 1581 г. У публікацыі Гваньіні артыкулы вызначаны як пастаноўленыя на сейме і пацверджаныя Хадкевічам. Да таго ж дадзеныя артыкулы ў адрозненне ад астатніх выдадзеных Хадкевічам (1562, 1564), якія былі пісаны па польску, маюць у выданні Гваньіні лацінскі тэкст. На думку Кутшэбы першасны тэкст артыкулаў 1566 г. быў польскі ці “рускі”. Другое выданне артыкулаў было здзейснена Гваньіні ў 1611 г. у “Хроніцы еўрапейскай сарматы”, але паўстае пытанне: ці гэта аўтэнтычны тэкст, ці гэта яго тлумачэнне з 1581 г.? Гэты сумнеў можа вырашыць знаходка ранейшай копіі [там жа, s. XVIII – XIX].

Асноўная частка артыкулаў мае дысцыплінарны характар і ўсталёўвае асабістую адказнасць жаўнераў за злачынствы. У некаторых выпадках (арт. 3) пры вызначэнні пакарання ўлічваецца сацыяльнае паходжанне жаўнера: шляхціц ці “плебей”. Асноўныя пакаранні: страта гонару, пакаранне шыбеніцай, адсячэнне галавы, “цяжкае пакаранне”, біццё кіём. Шэраг артыкулаў ўсталёўваў недатыкальнасць вартавай службы (7 – 9, 25, 26), а таксама асабістую адказнасць за свой рыштунак (2, 5, 23). Зносіны з цывільным насельніцтвам маглі весціся толькі праз адпаведнага “служу гетманскага” (20), а набыццё жыўнасці заснавана праз эквівалентную (24, 25) ці ніжэйшую аплату (27), дзеля гэтага мог выдавацца каштарыс гетманам польным (26). На ротмістраў ускладаліся абавязкі па інфармаванні аб колькасці войска, прычым яно не магло камплектавацца толькі пасля гетманскай згоды (23), ротмістры ажыццяўлялі падрыхтоўку навабранцаў (43). Шэраг артыкулаў прысвечан паводзінам войска ў замку (38 – 42). Заклучны 45-ты артыкул прысвечаны менавіта самім артыкулам: “а калі б які з таварышаў або сам паручык артыкулаў вышэй пісаных, годнасцю і горлам абумоўленых, прыстойна і справядліва не захоўваў, мае яго ротмістр пад рукапрыкладствам і стратай шляхецкай годнасці гетману самому адправіць” [31, s. 138]. Такім чынам, вышэй разгледжаныя артыкулы маюць дысцыплінарны характар, часткова акрэсліваючы паўнамоцтвы гетмана вялікага, гетмана польнага, харунжых і паручнікаў, рэгулююць паводзіны войска як на маршы, так і ў замку, рэгламентуюць зносіны з цывільным насельніцтвам. Амаль кожны артыкул утрымлівае пакаранне за незахаванне пэўнай нормы. Можна сцвярджаць, што артыкулы ў якасці сваёй базы маюць прэцэдэнтныя паводзіны жаўнераў. Магчыма тое, што артыкулы ўяўляюць сабой агульныя нормы выканання вайскавай службы, паспрыяла іх уключэнню ў Corpus juris militaris.

Артыкулы Стэфана Баторыя ад 10 жніўня 1581 г. адрасаваны “ўсяму рыцарству”, што і бачна з назвы “усім і хто бы кольвек да войска Яго Каралеўскай Міласці ехаў, маюць быць так ротмістрам як і таварышам і ўсім іншым, якія бы на службу да яго Каралеўскай Міласці ехалі” [там жа, s. 152]. Наконт іх агульнага характара сведчыць таксама інтытуляцыя, дзе Баторы прадстаўлены і як кароль Польскі, і як Вялікі князь літоўскі.

Колькасць артыкулаў – 44. У першым жа артыкуле тлумачыцца агульная мэта “... кожны, хто прыехаў, каб не абцяжарваў справы ваенныя, але і наадварот памагаў”. У ім жа некалькі раз паўтараецца выраз “Пан Бог”.

Пачынаючы з другога артыкулу і скончваючы пятым разглядаюцца прынцыпы руху войска на маршы. Структурна войска падзяляецца на гуфы, а гуфы – на роты. Межы войска вызначаюць асобныя атрады стражы. Значнасць стражы падкрэсліваецца і ў артыкуле 11, а менавіта: ажыццяўленне прапускнога кантролю

У артыкулах 7 – 9 згадваецца пасада профаса (profos generalis). Пры профасе было па аднаму прадстаўніку ад кожнага з 4-ох народаў: польскага, літоўскага, вянгерскага і нямецкага. Асноўны абавязак профаса у дадзеным выпадку – прымаць разам з прадстаўнікамі скаргі ад службоўцаў.

Зносіны з насельніцтвам рэгламентаваліся ў артыкуле 12. Асабліва была звернута ўвага на недапушчэнне гвалту над мірнымі жыхарамі, а таксама забаронена марадзёрства.

Артыкул 16 забараняе “сваркі і бунты розныя”: для іх прадухілення ствараецца асобная група ўпаўнаважаных, якія не могуць ісці групай больш за 2 – 3 чалавекі. Даклад прадстаўляецца па схеме “ротмістр – гетман – кароль”. Усталёўвалася паранне да тых, хто ўчыніў сварку (20, 21).

Непарушнасць вайсковай структуры з’яўлялася адным з найважнейшых прынцыпаў. Прымаць іншых асобаў у войска забаранялася (23, 25, 36, 40). Асобны артыкул (10) прысвечаны казакам. У ім забараняецца казакам ад’язджаць у землі непрыяцельскія без прадстаўніка гетмана. Таксама забараняецца прымаць слуг або пахолікаў, то бок падначаленых таварышаў. Дадзеныя забароны ўсталяваны з улікам спецыфікі службы казакаў і іх сацыяльнага статусу.

Забаранялася п’янства (43), крадзёж і пазыкі(38).

Такім чынам, дадзеныя артыкулы ўсталёўваюць нормы ўнутранай службы. Разглядаецца пытанне ажыццяўлення суда. Яскрава выяўляецца адзінапачатковае. Асноўная мэта артыкулаў – арганізацыя баяздольнасці і падтрымка дысцыпліны ў рознародавым і складаным па сацыяльным стане войску.

Аб асобнай сістэме права ў ВКЛ можа сведчыць асобная іерархія заканадаўства, якая была абумоўлена вяршэнствам Статутаў. Нават выданне гетманамі ВКЛ асобных вайсковых артыкулаў пасля 1609 г. сведчыць аб імкненні ВКЛ да захавання незалежнасці ў дадзенай сферы. Як вядома, у Польшчы вайсковыя артыкулы не выдаваліся пасля 1609 г. (апошнія выдадзены Аўгустам II Моцным у 1698 г.) [32, s.69].

У жніўні 1635 г. былі выдадзены Артыкулы вайсковыя гетмана вялікага Крыштафа Радзівіла. Выданне тых артыкулаў пасля 1609 г. сведчыла наконт імкнення ВКЛ незалежнасці ў прававой сферы [35, с. 328]. Яны складаюцца з 89 артыкулаў. Вядома найменш две рэдакцыі артыкулаў Крыштафа Радзівіла, з якіх найбольш кароткая, але практычна з тым самым зместам была выдадзена ў 1673 г. у зборніку Міхала Казіміра Паца і яе нават памылкова называюць “Артыкулы Паца”, аднак гэта толькі кароткая рэдакцыя артыкулаў Крыштафа Радзівіла. [31, s. XIX].

Першы артыкул уяўляе сабой прэамбулу, у якой раскрываецца мэта выдання: “таму што ні адна справа, а асабліва рыцарская без парадку ня можа...” і каб кожны “ведаў аб сваёй павіннасці” [там жа, s. 234]. Да таго ж у ім падкрэслівалася роўнасць усіх службоўцаў не залежна ад сацыяльнага статусу.

Усталёўваецца вайсковая іерархія. У артыкуле 4 названы наступныя пасады: гетман, палкоўнік, стражнік, абозны, судзі вайсковыя, профас, капітан. Кожны гетманскі універсал мусіць быць абвешчаны жаўнерам праз афіцэраў (5). Пры чым кожная харугва мусіць даваць дату адсылкі універсала. Пры складанню попісу рыштунак жаўнера мусіць супадаць з дадзенымі ліста прыпаведнага (8). Забаранялася пазычаць рыштунак і ўносіць у попіс шынкарар і купцоў, называцца не сваім імем (8, 9), колькасць почта мусіла супадаць з дадзенымі попісу, аб колькасных зменах у почце дакладвалі ротмістру (15), забаранялася пад страхам смерці звальняць старэйшым афіцэрам папісанага жаўнера (18).

Пісар польны мусіў прымаць сведчанні аб забітых людзях і конях, складаючы адпаведны “рэгестр” кожны дзень. Рэгестр прадстаўляўся гетману. Дадзеная мера была арганізавана, “каб дарэмна на такіх плата не ішла” [31, s. 253].

Даволі падрабязна вызначаюцца абавязкі афіцэраў (17 – 20). Цывільнае насельніцтва вызначалася як “белагаловыя” (дзеці і жанчыны) і трапляла пад ахову ад свавольства жаўнераў (20 – 31, 34). Але жанчынам забаранялася знаходзіцца ў войску і нават у абозе (83).

Артыкулы 36 і 37 прысвечаны менавіта вартавой службе. Згодна са “строгім караннем гетмана” забараняліся двубоі (48, 49).

У дадзеных артыкулах вызначаць ступень віны жаўнера можа гетман, але ў выключных выпадках (51). Дадзенае вызначэнне мае назву “інквізіцыя” (52, 71). Вайсковыя злычынствы разглядаліся на вайсковым судзе і ступень віны вызначаў гетман (57 – 58, 61).

Гетман ажыццяўляў крымінальны суд (74). Злоўленыя вязні мусяць быць прыведзены гетману на працягу 30 гадзін (60). Колькасць здраднікаў, забітых і параненых дакладвалася асабіста гетману (65).

У артыкулах 66 – 67 разглядаецца замкавая служба і правілы паводзін войска пры знаходжанні ў замку. Асобна караліся злычынствы на конт аплаты службы жаўнераў, зноў патрабаванні да служэбных мусілі супадаць з дадзенымі вопісу і ліста прыпаведнага (68, 69).

Спуштаць непрыяцельскую землю без дазволу гетмана забаранялася, а ў Інфлянтах жаўнеры мусілі паводзіць сябе “як ва ўласных панствах яго княжацкай міласці пана нашага” (70). За страту асабістай зброі таксама была прадугледжана адказнасць (79).

Абозныя шынкары, купцы, фурманы і іншыя асобы, якія знаходзяцца ў абозе, падлягаюць кантролю з боку гетмана. (84 – 87) Кожны з дадзеных асобаў мусіў знаходзіцца пад сваёй харугвай. Аднак артыкулы абаранялі правы і маюць купцоў, так сказана: “калі ж хто бы купцоў ці шынкароў, якія вязуць жыўнасць на патрэбу войска разбіў або гвалтам у іх што – небудзь узяў, горла страчвае” [там жа, s. 252].

Такім чынам, у параўнанні з папярэднімі артыкуламі ў артыкулах Крыштафа Радзівіла прасочваюцца якасныя змены.

Па-першае, разам з усталяваннем адзінападнасця назіраецца адваротны працэс. У тэксце згадваюцца афіцэрскія пасады і разам з тым вызначаюцца іх абавязкі. Можна сцвярджаць, што такім чынам рэалізуецца прынцып “субсідыярнасці” вайсковага кіравання.

Па-другое, была наладжана якасная сістэма ўліковага справаводства. Рэалізацыя дадзеных норм была ўскладзена на вызначаную адміністрацыю: пісара польнага і яго памагатых.

Па-трэцяе, у артыкулах праяўляюцца зародкі арганізацыі судовай сістэмы. Згадана пасада профаса, суддзяў вайсковых. Пакаранне у асобных выпадках магло вызначацца гетманам у залежнасці ад ступені віны.

Па-чацвёртае, у першыню ў гетманскіх артыкулах знайшло сваё месца пытанне рэгламентавання аплаты службы жаўнера. Аплата вызначалася згодна з прыпаведным лістом.

Па-пятае, больш дакладна і разгорнута разледжана пытанне прававога становішча “абозных людзей”, якія выконвалі ў войску функцыю матэрыяльнага забеспячэння.

Зыходзячы з усяго вышэйпрыведзенага можна зрабіць выснову як аб якаснай эвалюцыі артыкулаў, так і аб пераменах, што адбыліся ў войску на працягу XVII ст.

Апошнія артыкулы вайсковыя, прынятыя ў межах разгледжанага перыяду – Артыкулы вайсковыя Яна Радзівіла, выдадзеныя 13 кастрычніка 1648 г. [31, s. 261 – 272]. Месца выдання – Глуск. Што цікава, артыкулы былі выдадзены пад час знаходання Януша Радзівіла на пасадзе гетмана польнага.

Даволі шмат артыкулаў супадаюць з Артыкуламі Крыштафа Радзівіла, напрыклад: 29, 31, 32, 35, 39, 40, 42, 43 і інш. Большасць супадзенняў датычыцца артыкулаў, прысвечаных руху войска і шыхтавай падрыхтоўцы. Відавочна тое, што аўтар карыстаўся Артыкуламі Крыштафа Радзівіла. Перайшаму засталіся нязменнымі прынцыпы аб'ектыўнасці інфармацыі попіса і унясення ўсіх колькасных зменаў у попіс (39 – 44).

Тэкст складаецца з 97 артыкулаў. Першы артыкул уяўляе арэнга. У ёй жа ёсць пералік найбольш “брыдкіх для касцёла рэчаў”: рабаванне, разбой, заняволенне бедных людзей, распуста, п'янства, “kostyrstwa».

Забаранялася стварэнне канфедэрацый і бунтаў пад пагрозай смяротнага пакарання, а таксама абвяшчалася, што патрабаванні, якія канфедэраты выстаўляюць у суды, ня маюць юрыдычнай моцы (2, 10).

Трэці артыкул абвяшчаў, што дадзены дакумент пры вырашэнні судовых спрэчак з'яўляецца вырашаючым. Што датычыцца таксама судовых працэсаў, то ў адзінаццатым артыкуле ўсталёўваўся прынцып віноўнасці як злодзея, так і сведкі, які не засведчыў віну злодзея. У дадзеным выпадку сведка выступаў як саўдзельнік у злачынстве. Жаўнер злачынца знаходзіўся па – за калектывам (13). Нават пры здзяйсненні маршу жаўнер не меў права ісці пад ротнай харугвай і ўдзельнічаць у таварыцкіх сходах. Прыярытэт пры вызначэнні віны аддаваўся гетману (16). У асобных выпадках арышту падлягаў пачат, у якім служыў жаўнер (14).

Зносіны з насельніцтвам рэгламентавалі наступныя артыкулы: 5, 15, 17, 89, 90, 96, 97. Мэта дадзеных артыкулаў – абарона жыцця і маёмасці насельніцтва, якое забяспечвала армію таварам і правіянтам; недапушчэнне гвалту і разбою. Прынцыпова новым з'яўляецца артыкул 89, які рэгламентуе зносіны з мясцовай адміністрацыяй у асобе старасты. Функцыі забеспячэння войска правіянтам ажыццяўляюцца з дапамогай гетманскай уставай, якую ротмістр мусіў прад'яўляць старасце. У спрэчных момантах (адмова старасты выдаць стацыю) ротмістр быў абавязаны паведаміць аб гэтым гетману. Забаранялася войскам заставацца на пастоі ў зямельных уладаннях вялікага князя, шляхты і духавенства (76).

У дадзеных артыкулах ужо канчаткова быў усталяваны прынцып адзінападначалення: “кожны каб начальству сваяму паслушэнства аддаваў, гетману кожны, таварыш свайму ротмістру, пахолік пану свайму...” [31, s. 263].

Часткова змянялася мера пакарання ўцекачоў з поля бітвы у артыкуле 59 сказана: “хто бы з бітвы ўцёк, горла, пачцівасць і заслугі або почат страчвае” [там жа, s. 268]. Верагодна, дадзеная норма датычылася менавіта таварышаў, таму што менавіта яны камплектавалі почат з пахолікаў.

Прынцыпова новым з’ўляўся 69-ты артыкул. Ён абвяшчаў, што адносіны з ваеннапалоннымі павінны будавацца на прынцыпах узаемапавагі. Так, забаранялася зрываць адзенне з вязня, бо “хто бывае на кані, той бывае і пад канём” [там жа, s. 268].

Уся інфармацыя, якая патупала ў лагер мусіла дакладвацца канфідэнцыяльна гетману (64), таксама забаранялася мець сувязь з пасламі, пасланцамі і іншымі чужаземцамі, а тым больш з непрыяцелямі (63, 81).

Ніводзін камбатант не меў права ад’язджаць ад сваёй харугвы і выязджаць з войска, таму што “калі ж не на то Рэч Паспаліта пенязі жаўнерам дае альбо хлебам яго корміць, каб у той час, калі жаўнерам патрэбна, яны са службу маглі пакідаць” [там жа, s. 268]. У дадзеным артыкуле таксама адзначалася, жаўнеры мусяць саблюдаць нормы артыкулаў і ліста гетмана прыпаведнага.

Забаранялася затрымліваць “лісты да рушання супраць непрыяцеля” і прадпісвалася адсылаць іх да іншых харугваў (73). Такім яынам ажыццяўлялася камунікацыя гетманаў з харугвамі аб дзеяннях непрыяцеля, а таксама прывядзенне харугваў з паходнага палажэння ў баявое.

88-мы артыкул даволі падрабязна вызначаў парадак здабыцця правіянту войскам. Дадзеная аперацыя праводзілася пахолікамі (чэляддзю), над якімі быў усталяваны кантролем пэўнага таварыша, які адказваў за кожнага чалавека асабіста. Група пахолікаў падзялялася на дзве падгрупы: адна выступала ў якасці стражы, а другая шукала правіянт.

Зыходзячы са зместу Артыкулая Януша Радзівіла 1648 г., можна сцвярджаць аб пэўнай пераемнасці нормаў з артыкулаў Крыштафа Радзівіла. Аднак характар дадзенага запазычання меў характар якаснай пераапрацоўкі, а не простага капіравання тэксту. Адначасова можна заўважыць і якасныя змены ў тэксце. Да гэтага адносіцца і увядзенне прынцыпова новых артыкулаў, якія арганічна спалучаліся з ужо існуючай структурай. Да прыкладу можна прывесці ўвядзенне новай нормы пакарання – арышту, зносіны з ваенна палоннымі мусілі будавацца на гуманістычных пачатках, шмат вайсковых злачынстваў караліся згодна воле гетмана, прысутнічаў інстытут профаса і суддзяў вайсковых (20). Зыходзячы з гэтага, сцвярджэнні асобных даследчыкаў,

што “характэрнай была лічба злачынстваў, якія знаходзяцца пад карай смерці... і што падрабязна адрознівае літоўскі вайсковы памер справядлівасці ад тагачаснага кароннага...” на наш погляд з’яўляецца спрэчным [35, s. 329].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што на працягу разгледжанага перыяду вайсковае заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага развівалася разам з вайскавай структурай дзяржавы. Найбольш значнымі чыннікамі дадзенага развіцця з’яўліся: сталая наяўнасць знешняй пагрозы, уплыў іншаземнага вайсковага права, навацыі ў тэхнічнай сферы, рэформы вайскавай арганізацыі (Стэфана Баторыя, Уладзіслава IV), сацыяльна-палітыка-эканамічнае развіццё дзяржавы.

Як асобную форму існавання ўзброеных сілаў можна разглядаць вайсковыя канфедэрацыі. Аднак трэба ўлічваць, што вайсковыя канфедэрацыі ўжо пад час Лівонскай вайны і дзімітрыяды знаходзіліся па-за законам [18, с. 100 – 101]. Збор генеральнага вайсковага кола, згодна з Канстытуцыяй і артыкуламі 1609 г. мог адбывацца толькі і выключна з дазволу і ведама гетмана, а ўсім парушальнікам гэтага правіла пагражала пакаранне як ініцыятарам бунту. Інструкцыі сеймікаў ВКЛ 1612 г. адзначалі, што канфедэраты “па-за Канстытуцыяй і правам” [там жа, с. 109].

Тым не менш, дзейнасць канфедэрацыі была падмацавана пэўнымі заканадаўчымі актамі, выдазенымі канфедэрацыяй:

- 1) Акт канфедэрацыі
- 2) Рассылка паслоў з інструкцыямі да арцыбіскупаў, сенатараў і Трыбуналаў
- 3) Складанне ўрачыстай пратэстацыі ў гродскіх судах

Меліся факты прыняцця канфедэрацыяй сваіх вайсковых артыкулаў [там жа, с. 104]. Артыкулы рэгулявалі як унутраныя адносіны (падтрымка дысцыпліны), так і зносіны з насельніцтвам.

Аднак нават спробы рэгулявання дзейнасці канфедэрацый з дапамогай унутраных артыкулаў вайсковых праваліліся. Каб стрымліваць свавольнасць і не павялічваць колькасць жаўнераў, што вандравалі па краіне, надзвычайны сейм 1613 г. ухваліў Канстытуцыю “Аб жаўнеры павятовым ВКЛ” (O żołnierze powiatowym WXL) [39, Т. III, s. 122], якая прадугледжвала прывязку войска непасрэдна да павета і ваяводства ды абранне павятовых ротмістраў. Гэта, па сутнасці, было пашырэннем на ВКЛ канстытуцыі, ухваленай на папярэднім сейме для Кароны. [18, с. 114]. Аднак павятовы жаўнер не надаваўся да абароны атакаваных з усходу межаў. Прымаліся і адпаведныя канстытуцыі супраць канфедэрацыяў: 1609 г., 1623 г., 1629 г. 1662 г. [там жа, с. 114]

Такім чынам, калі вылучыць найбольш агульныя палажэнні вайсковых артыкулаў, іх тэматыка будзе выглядаць наступным чынам.

1. Вызначэнні іерархіі вайсковых службовых асоб і іх абавязкаў.
2. Дзеянні войска падчас маршу, уключаючы рух, прыпынкі, збор войска, баявыя дзеянні.
3. Упарадкаванне абозу, вызначэнне стасункаў з “людзьмі абознымі”.
4. Узаемаадносіны з мясцовым насельніцтвам.
5. Ажыццяўленне вайсковага суда і вызначэнне адказнасці кожнага жаўнера.
6. Агульная дысцыпліна (пад час бітвы, ляжання, цягнення).
7. Рэгламентацыя вайскавай дзейнасці пад час знаходжання ў замку.
8. Аплата службы.
9. Патрабаванні да выканання артыкулаў, вяшэнства артыкулаў пры вызначэнні прававых адносін.

На прыкладах вышэйразгледжаных артыкулаў вайсковых можна сцвярджаць аб якасных зменах вайсковага заканадаўства ВКЛ, што адбываліся на працягу XVI – першай паловы XVII. Вайсковыя артыкулы мелі даволі грунтоўную заканадаўчую базу, якая склалася ў папярэдні перыяд. Аднак у далейшым, пасля Люблінскай уніі 1569 г. выяўляецца тэндэнцыя асобнага прыняцця вайсковых артыкулаў вышэйшымі ураднікамі Вялікага Княства Літоўскага. Адбывалася пэўная сістэматызацыя зместу менавіта артыкулаў.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

У перыяд 1569 – 1654 гг. вайсковае заканадаўства ВКЛ прайшло шлях эвалюцыі і развіцця разам з дзяржаўна-палітычнымі інстытутамі краіны. Адапаведныя змены былі замацаваны ў крыніцах вайсковага заканадаўства, якія звязаны паміж сабой генетычна.

Змены адбываліся ў развіцці вайсковай арганізацыі Вялікага Княства Літоўскага. Тэндэнцыі развіцця вайсковай арганізацыі ВКЛ праяўляліся ў наступным:

- павялічэнне колькасці наёмнага войска;
- навацыі ў тэхнічнай сферы;
- паступовы заняпад паспалітага рушання;
- пошук крыніц фінансавання наёмнага войска;
- захаванне асобнай арганізацыі абароны ВКЛ у Рэчы Паспалітай;
- стварэнне новых формаў вайсковай арганізацыі;
- развіццё сістэмы права ВКЛ у кантэксце заходнеўрапейскай прававой традыцыі.

Перадумовамі фарміравання інстытута наёмнага войска ВКЛ з’яўляліся: практыка выкарыстання наёмных войскаў у папярэдні перыяд; наяўнасць знешнепалітычнай небяспекі; існаванне сталых сувязяў з дзяржавамі Заходняй Еўропы, што абумовіла прыняцце нормаў, рэгулюючых дзейнасць наёмных атрадаў, у крыніцы вайсковага заканадаўства ВКЛ.

Значны ўплыў на крыніцы вайсковага заканадаўства аказала заходнеўрапейскае вайсковае права. У той жа час глебай (асабліва для статутнага корпусу) для вайсковага права з’яўлялася звычайнае права. У далейшым вайсковае заканадаўства ВКЛ развівалася ў рамках заходнееўрапейскай традыцыі. Рост актыўнасці выкарыстання наёмнага войска выклікае патрэбу ў пошуку новых крыніц фінансавання; адпаведна ўзрастае патрэба ў стварэнні заканадаўчай базы рэгулявання ўсіх аспектаў дзейнасці наёмнага войска.

На змены ў вайсковай структуры ВКЛ ясна паўплывалі рэформы Стэфана Баторыя і Уладзіслава IV Вазы. Рэформы знайшлі сваё увасабленне ў крыніцах вайсковага заканадаўства ВКЛ. Вышэй разгледжаныя тэндэнцыі развіцця вайсковай арганізацыі ВКЛ праявіліся найбольш яскрава ў перыяд праўлення Стэфана Баторыя.

Асноўныя прынцыпы арганізацыі войска ВКЛ былі замацаваны ў заканадаўчых крыніцах. Вайсковыя артыкулы рэгулявалі ўсе аспекты дзейнасці наёмнага войска Вялікага Княства Літоўскага. Яны прымаліся на момант выправы як вышэйшым вайсковым военачальнікам, так і непасрэдна манархам.

Артыкулы вызначалі прававое становішча вайскоўцаў у ВКЛ, а таксама формы іх узаемадачыненняў з мясцовым насельніцтвам. Нормы вайсковых артыкулаў базіраваліся на нормах Статутаў. Нормы артыкулаў былі заснаваны як на раздзелах № 2 Статутаў ВКЛ, так і на нормах заходнееўрапейскага вайсковага права. З другога боку, вайсковыя артыкулы аказвалі пэўнае ўздзеянне на развіццё еўрапейскай вайскавай традыцыі: напр. – факт публікацыі Артыкулаў Рыгора Хадкевіча 1566 г. у *Corpus Juris Militaris* 1663 г. – еўрапейскім зборніку вайсковага права.

Статут 1588 г. з’яўляўся асновай для ўсіх крыніц ваеннага заканадаўства. Яго нормы мелі досыць акрэсленую мясцовую спецыфіку, асновай якой з’яўляліся традыцыі звычайнага права. Больш новая інфармацыя была звязана з выкарыстаннем наёмных атрадаў. Статуты 1529, 1566 і 1588 гадоў звязаны генетычна.

У працы выяўлены крыніцы вайсковага заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага перыяду 1569 – 1654 гг. і вызначаны парадак заканадаўчага рэгламентавання арганізацыі войска ВКЛ. Парадак заканадаўчага рэгламентавання адносна вайскавай арганізацыі вызначаўся менавіта ў крыніцах вайсковага заканадаўства. Мэта дасягнута шляхам высвятлення перадумоваў фарміравання, асноўных прынцыпаў і тэндэнцыяў развіцця арганізацыі войска ВКЛ ў другой пал. XVI ст. – першай пал. XVII ст., вызначэння месца вайсковых артыкулаў ў сістэме вайсковага заканадаўства ВКЛ і аналізу працэса кадэфікацыі нормаў вайсковага права ў Статуце 1588 г. ВКЛ.

Вынікі аналізу вайсковых крыніц Вялікага Княства Літоўскага дазваляюць казаць аб існаванні ўнікальнай сістэмы крыніц ваеннага заканадаўства і наяўнасці яе развіцця на працягу азначанага перыяду.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ І ЛІТАРАТУРЫ

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: В 5 т. СПб.: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846 – 1855. Т. 2: 1506 – 1544. 1848; Т. 3: 1544 – 1587. – 1848.
2. Белоруссия в эпоху феодализма, сборник документов и материалов: в 3 т., Институт истории Академии наук БССР, Архивное управление МВД БССР; Т. I, С древнейших времен до середины XVII века. – Минск: Издательство Академии наук БССР. – 1959. – 515 с.
3. Бохан, Ю.М. Вайсковая справа ў другой палове XIV – канцы XVI стст. / Ю.М. Бохан. – Мінск: Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі, 2008. – 448 с.
4. Бохан, Ю.М. Наёмная войска ў Вялікім княстве Літоўскім у XV – XVI стст. / Ю.М. Бохан. – Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2004. – 92 с.
5. Грыцкевіч, А. П. Беларускія выбранцы / А.П. Грыцкевіч // Полымя. – 1970. – № 11. – С. 249–253.
6. Дангельмайер, Д. История военно-уголовного права / Д. Дангельмайер; Пер. с нем. – Варшава: Типография В. Киршбаума, 1892. – 110 с.
7. Довнар-Запольский, М.В. Акты Литовско-Русского государства / Изд. М. Довнар-Запольским. – М., [1897-1899]. – Вып. I., Т. 2: 1390 – 1529 гг. – Москва: Унив. тип., 1899. – 258 с.
8. Довнар-Запольский, М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1: [Магист. дис.]. – Киев: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1901. – 807 с.
9. Документы Московского Архива Министерства Юстиции / [Предисл., сост. М.В. Довнар-Запольский]. – М: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1897. – Т. 1. – 569 с.
10. Каляда, В.В. Вайскавае заканадаўства Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.: аўтарэф. дыс. ... канд. юр. навук: 12.00.01 / В.В. Каляда; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2010. – 20 с.
11. Коледа, В.В. Основные тенденции развития военного законодательства Великого княжества Литовского в XVI в. // Вести Института современных знаний. – 2008. – № 2. – С. 25–29.
12. Коледа, В.В. Правовое регулирование мобилизации Посполитого Рушэня в законодательстве Великого княжества Литовского XVI в. по Статутам 1529, 1566 и 1588 годов / В.В. Коледа // Право и демократия. – 2008. – Вып. 19. – С. 71–87

13. Коледа, В.В. Правовое регулирование организации армии и обороны государства в Великом княжестве Литовском в XVI в. / В.В. Коледа // Право и демократия. – 2012. – Вып. 23. – С. 73–93
14. Коялович, М. О. Дневник люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским / [переведен на русский язык и приготовлен к изданию М.О. Кояловичем]. – СПб: Печатня В. Головина, 1869. – 786 с.
15. Лаппо, И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т. I. / И. Лаппо. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1901. – 780 с.
16. Леонтович, Ф. И. Бояре и служилые люди в литовско-русском государстве / Ф.И. Леонтович // Журнал Министерства юстиции. – 1907. – № 6, Июнь. С. 192–264
17. Любавский, М. К. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства / Матвея Любавского. – М.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1900. – 850 с.
18. Сагановіч, Г. ВКЛ і вайсковыя канфедэрацыі 1612 – 1614 гг. // Беларускі гістарычны агляд. – 2008. – Т. 15. Сшыткі 1–2 (28 – 29). – С. 100–122
19. Сагановіч, Г.М. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI – XVII / Г. М. Сагановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 79 с.
20. Статут Великого княжества Литовского 1529 г. / под ред. К. И. Яблонскаго. – Минск: Академия Наук БССР, 1960. – 253 с.
21. Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 года — падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыйналізму : (да 480-годдзя прыняцця): зборнік навуковых артыкулаў / Мінск: Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, 2009. – 139 с.
22. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. / [Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо; Рэдкал.: Т. І. Доўнар і інш.]. – Мінск: Тэсей, 2003. – 350 с.
23. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / [Рэдкал.: І.П.Шамякін (гал. рэд.) і інш.]. – Мінск: Бел. сав. энцыкл. імя П. Броўкі, 1989. – 570 с.
24. Ткачев, М. А. Организация обороны городов Белоруссии XIV - XVIII вв.: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра ист. наук: 07.00.08; 07.00.06/ М.А. Ткачев; Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т истории. – Минск, 1987. – 33 с.
25. Юхо, И.А. Военное право Белоруссии и Литвы в XVI веке / И.А. Юхо // Вестник Белорусского гос. уни-та. Сер. 3, История. Философия. Психология. – 1987. – № 3. – С. 62–63.

26. Юхо, Я.А. Крыніцы беларуска-літоўскага права / Я.А. Юхо ; пад рэд. Т.Ф. Есіпенкі. – Мінск: Беларусь, 1991. – 238 с.
27. Blaszczyk, G. Ustawy i artykuły wojskowe Polski i Litwy do 1569 roku / G. Blaszczyk // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1998. – T. 39. – S. 29–76.
28. Bobiatyński, K. Michał Kazimierz Pac - wojewoda wileński, hetman wielki litewski: działalność polityczno-wojskowa / K. Bobiatyński. – Warszawa: Neriton, 2008. – 476 s.
29. Łopatecki, K. „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku / K. Łopatecki. – Białystok: Instytut Badan nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. – 802 s.
30. Kukiel, M. Zagadka “Artykulow wojennych” 1609 roku, a wojskowe prawo karne Wielkiego Księstwa Litewskiego / M. Kukiel // *Ateneum Wileńskie*. – Wilno, 1934. – T. X. – S. 202–210.
31. Kutrzeba, S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku / S. Kutrzeba. – Kraków: Polska Akademia Umijetnosci, 1937. – 371 s.
32. Mała encyclopedia wojskowa: w 3 T., T. 1: A – S / [pod. red. gen. broni Jerzy Bordziłowski]. – Warszawa: Min. Obrony Nar., 1967. – 605 s.
33. Lech, M. Milicje Radziwiłłów jako oręż feudałów w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi i Litwie / M. Lech // *Rocznik Białostocki*. – Białystok, 1962. – T. 3. – S. 33–72.
34. Nagielski, M. Sluzba wojskowa przedstawicieli rodu Radziwiłłów w XVI – XVIII w., na podstawie zachowanych archiwaliów Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów / M. Nagielski // *Miscellanea Historico-Archivistica*. – Warszawa, 1997. – T. VII. – S. 37–44
35. Organiściak, W. Radziwiłłowie jako prawodawcy wojskowi w okresie od XVII do XVIII wieku / W. Organiściak // *Radziwiłłowie. Obrazy literackie – biografie – świadectwa historyczne*. – Lublin, 2003. – S. 325–334.
36. Plewczynski, M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów / M. Plewczynski. – Warszawa: Bellona, 1995. – 164 s.
37. Plewczynski, M. Wkład Radziwiłłów w rozwój staropolskiej sztuki wojennej XVI w. / M. Plewczynski // *Miscellanea Historico-Archivistica*. – Warszawa, 1997 – T. VII. – S. 27–36
38. Polski słownik biograficzny: w 48 T., T.43/1, Stawicki Stanisław - Stoiński Jan / Kraków: Polska Akademia Umiejętności ; [red. nac. Andrzej Romanowski] z.176, 2004. – 640 s.
39. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX piarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydanego. – Petersburg: J. Ohryzko, 1859.

40. Wimmer, J. Dawne wojsko polskie XVII – XVIII w. / J. Wimmer. – Warszawa: Bellona, 2006. – 132 s.
41. Wiśner, H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku / H. Wiśner // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1973. – T. 19, cz. 1. – S. 61–138.

**Табліца № 1 “Эвалюцыя злачынстваў і адпаведных
пакаранняў у Статутах Вялікага Княства Літоўскага
1529 г., 1566 г. , 1588 г.”**

	ЗЛАЧЫНСТВА	ПАКАРАННЕ
	1. Невыкананне службовых абавязкаў, парадку рэгістрацыі і самавольнае пакіданне месца службы:	1. Страта маёмасці
Статут 1529	“А хто бы колве с тых подданных, вышей мененых, войны не служил або, приехавши на рок, не пописался, а хотя и пописался, а шиху не дождал або шиховался, без воли гетмановые поехал проч...” [20, с. 43, арт. 1]	“... тот имене свое тратить” [20, с. 43, арт. 1]
Статут 1566	“А хто бы колвекъ с тых подданных нашихъ ...войны не служил або приехавши на рок, не пописался, а хотя и пописался, а шифу не ждал або и шиховавши се без воли наше от гетмана нашего великого прочъ поехали...” [22, с. 66, арт. 1]	“... тот имене свое тратить... яко бы войны не служылъ” [22, с. 66, арт. 1]
Статут 1588	“А хто бы колвекъ с тых подданных нашихъ ...войны не служил або приехавши на рок, не пописалсе, а хотя и пописалсе, а шиху не ждал або и шиховавши се без воли наше от гетмана нашего великого прочъ поехали...” [23, с. 102, арт. 1]	“...тот именье свое все тратить на реч посполитую и на нас, господара, под тым обычаем, яко бы войны не служил” [23, с. 102, арт. 1].
	2. Нясенне службы пад чужой харугвай:	2. Страта маёмасці
Статут 1529	“А естли бы который з них службу мел в некого с панов рад наших або врадников, або тѣж в кого иного, тот будет повинен местца своего подле пана своего, которому прислугует, ким иным, войны не повинным, осадити, а месца своего хоруговного, яко повиннейшого, жадною мерою опустити и омешкати не смел” [20, с. 43, арт. 2]	“...под страченем имениа своего.” [20, с. 43, арт. 2]
Статут 1566	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1588	адсутнічае	адсутнічае

	ЗЛАЧЫНСТВА	ПАКАРАННЕ
	3. Махлярства падчас рэгістрацыі ваеннай маёмасці і самавольнае пакіданне месца службы	3. Страта маёмасці ці страта гонару
Статут 1529	“...иж каждый подданный наш, шиховавши и пописавшись... с теми ж конми и со всем статком, с которым ся шиховал при нас и потомках наших... повинен будеть войну служить на тех же конех; слуг и статку своего, с которым ся шиховал и пописал, не маеть з войны отсылати аж до роспущения зуполного войска нашего.” [20, с. 44, арт. 4]	“...будет ли оселый, тот имене тратит, как на войне не был.” [20, с. 44, арт. 4] “А естли бы хто тое вчинил, пенези бравши, а человек не оселый, таковый каждый честь свою тратить, якобы з битвы утек”
Статут 1566	“А который бы кольвек подданный наш, хотя и пописавшись, а без воли и ведомости гетманское зь войны прочь отъехал або, што почту своего повинного отпустил до дому”; “А если бы тотъ што пенези бравшы, а был бы человекъ неоселый...” [22, с. 70, арт. 10]	“...таковый именье тратит, яко бы войны не служылъ”; “...честь свою тратить такъ, якобы з войны войны утекъ.” [22, с. 70, арт. 10].
Статут 1588	“А который бы кольвек подданный наш, хотя и пописавшисе и шиховавшисе, без воли и ведомости гетманьское з войска проч поехал, або што почту своего повинного до дому отпустил...”; “А естли бы тот, хто пенези у кого на службу военную бравшы, а был бы человек неоселый, а то теж учинил...” [23, с. 106, арт. 10]	“...таковый именье тратить...”; “...таковый каждый честь свою тратить так, яко бы з битвы утек.” [23, с. 106, арт. 10]
	4. Прадстаўленне харужым ілжывых звестак аб здароўі рэкрута ці адмова выконваць працэдуру прысягі аб стану здароўя:	4. Страта маёмасці
Статут 1529	“А естли бы хоружий поведил о ком-колве, иж бы был немоцон, а он бы был здоров, а то бы на того хоружого справедливое правом было переведено...” [20, с. 44, арт. 5]	: “...хоружий маеть имене свое властное тратити.” [20, с. 44, арт. 5]
Статут 1566	: “...а хто бы кольвек изъ станов большихъ яко и меньшихъ в таковой речи присегнути не хотелъ...” [22, с. 71, арт. 11]	“...тотъ именье свое тратить на нас Господаря” [22, с. 71, арт. 11].
Статут 1588	адсутнічае	адсутнічае

	ЗЛАЧЫНСТВА	ПАКАРАННЕ
	5. Спазненне да месца збору войска, унясенне ілжывых звестак у рээстр, хабар гетману, пакрыцце спазніўшыхся гетманам	5. Пакаранне вызначаў Вялікі князь ці гетман
Статут 1529	“...если бы хто замешкал року войны... и на тот рок не приехал без жадное слушное причины, тогды таковых гетманове наши не мають в рейстра свои приимовати а от них даров брати... ани таковых выступных мають перед нами таити” [20, с. 45, арт. 7]	“...то хотим на самом гетмане тое всее шкоды смотрети” [20, с. 45, арт. 7]
Статут 1566	“... если бы хто замешкал року от нас...або на року се гетмана нашего не постановил без слушное причины...” [22, с. 71, арт. 13]	Запіс гетманам спазніўшыхся ў адпаведны рээстр: “...гетманъ великий у въ особый рейстръ маеть казати писати...”; накіраванне на памежную ці іншую службу і падаўжэнне тэрміну службы на час спазнення: “...панъ гетманъ меать ихъ послати на границу, або там где того потреба Речи Посполитое розумети будеть, а они там совитым почтом, а ве двое так много яко замешкали, там заслужовати будутъ повинни.” [22, с. 71, арт. 13]
Статут 1588	“если бы хто замешкал року на попис... и до войска не поспешилсе, и на рок у нас и у гетмана нашего Великого князства Литовского не постановил без слушное причины...” [23, с. 107, арт. 13]	Занясенне гетманам спазніўшыхся ў рээстр; выкананне памежнай ці іншай службы і падаўжэнне тэрміну службы на час спазнення: “...гетман наш великий в особый рейстр маеть казати уписати и того доложившы, як который долго замешкал.”; “...маем послати на границы або там, где того потреба речи посполитой окажетъ. А они водвое так много, яко замешкали там, заслужовати будутъ повинни.” [23, с. 107, арт. 13]

	ЗЛАЧЫНСТВА	ПАКАРАННЕ
	6. Вымагальніцтва з падначаленых	6. Вяртанне скрадзенага пацярпелым ў поўным памеры
Статут 1529	“...которые бы были посланы з рамени нашего або гетмани наши над заставою старшими, абы, распускаючи людей, коли службу нашу заслужать, ничего на них не брали” [20, с. 46, арт. 9].	+ штраф 12 дванаццаць рублей за кожнага пацярпелага: “... тогда маеть тому, в кого што озметь, совито вернути, а нам вину заплатити дванаццаць рублев грошей; от колка парсун што озметь, от каждое парсуны дванадцать рублев повинен будет платити” [20, с. 46, арт. 9].
Статут 1566	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1588	адсутнічае	адсутнічае
	7. Махлярства харужага адносна асавовага складу (укрыццё харужым шляхціцаў, якія засталіся дома ці не зарэгістраваліся ў перапісе)	7. Страта харужым пасады ці маёмасці на карысць манарха
Статут 1529	“А естли бы который з них землянина дома осадил або бы землянин который дома зостался и перед гетманом втаил або по попису або по шиху отпустил землянина, а то бы на него было переведено...” [20, с. 46, арт. 10].	“...хоружий врад хоружество и имене тратить, которое спадываеть на нас, господара.” [20, с. 46, арт. 10].
Статут 1566	“...абы хоружые наши не мели жадень з нихъ земенина дома осажывати и отпущати, а естли бы который земенинь дома зостал, а хоружый передъ гетманомъ не поведил и втаил” [22, с. 72 – 73, арт. 18]	: “... тогда таковой хоружый врьдъ свой тратить” [22, с. 73, арт. 15]
Статут 1588	“А естли бы се который земенин дома зостал, а хоружий бы того перед гетманом не поведал и утоил, а то бы на него было переведено, иж то умыслне учинил ...” [23, с. 108, арт. 17]	“...тогда таковой хоружый врьдъ свой, хоружество, тратить.” [23, с. 108, арт. 17]

	ЗЛАЧЫНСТВА	ПАКАРАННЕ
	8. Парушэнне норм вартавой службы, невыкананне загаду гетмана (манарха) пры ўмове нанясення шкоды войску ці асабіста манарху	8. Страта жыцця або (ці) маёмасці на карысць манарха
Статут 1529	“Коли бы хто с подданных наших на войне через нас або через гетмана нашего послан был на сторожу против неприятеля нашего, а тот посланный гаразд того не досмотрел, а зехал проч або, не дождавши року обмены, выехал проч а в том бы ся нам шкода стала або войску нашему...” [20, с. 46, арт. 12].	“... тогды таковый кождый имене и шию тратит; которое ж каране при ласце нашей господарской себе оставляем.” [20, с. 46, арт. 12]
Статут 1566	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1588	адсутнічае	адсутнічае
	9. Спазненне на месца службы; спазненне на месца службы пры ўмове цяжкіх наступстваў	9. Страта маёмасці ці жыцця на карысць манарха
Статут 1529	“Кого пошлють в заставу, або был там на рок, а он на рок положонный там не будет”; “...а естли бы... неприятели в тот час тому замку шкоду вчинили” [20, с. 47, арт. 13]	“... все имене тратить и спадываеьт на нас, гсподара” [20, с. 47, арт. 13] Страта жыцця і маёмасці: “...горло и имене тратить.” [20, с. 47, арт. 13]
Статут 1566	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1588	адсутнічае	адсутнічае
	10. Рабаўніцтва жаўнерамі шляхецкіх маёнткаў	10. Выплата кампенсацыі ў памеры нанесенай шкоды
Статут 1529	“...который шляхтич наездчал на дом або гумно которого шляхтича або, едучи на войну, по дорозе грабил...” [20, с. 47, арт. 14].	“...тот за кождым своим наездом и по дорозе браньем маеьт кгвалт платити.” [20, с. 47, арт. 14]
Статут 1566	“...хтобы на войне быдучы одинь другому на домъ або на гумно наезджалъ, або на ставы и сажовки волочыль” [22, с. 73, арт. 20]	“...маеьт кгвалт и шкоду платити зособна на каждое наеханье” [22, с. 73, арт. 20]
Статут 1588	“Але домов розбирати и плотов жечы, ставов и сажовок волочити ани спущати, жыт, ярын умыслъне травити ани топтати не мають...”; “а естли бы хто на збожьях и яринах обозом умыслне положился и шкоду учинил...” [23, с. 108, арт. 19]	“А хто бы таковый кому шкоду учинил, тот шкоду совито маеьт заплатити...”; “...такового пан гетман карати водле шкод и выступу его маеьт з нагородою слушною в том укривжоному.” [23, с. 108, арт. 19]

	ЗЛАЧЫНСТВА	ПАКАРАННЕ
	11. Рабаўніцтва маёмасці жыхароў	11. Выплата кампенсацыі ў памеры нанесенай шкоды ці турэмнае зняволенне
Статут 1529	“... домов разбирати и плотов жечи, и ставов волочити ани спускати, ани жит и ярин топтати и травити не мають” [20, с. 47, арт. 15]	“...мает гетман наш таковых в ланцуг сажати, а предся оный тую шкоду маеть отпраовати и кгвалт платити”; страта жыцця: “...горло тратить” [20, с. 47, арт. 15]
Статут 1566	“...але домовъ розбирати, плотовъ жечы, становъ и сажовокъ волочыти ани спущати, жыть яринъ умыслне не травити ани топтати не мають” [22, с. 73, арт. 21]	“...тотъ шкоду совито маеть платити” [22, с. 73, арт. 21]
Статут 1588	: “Але домов розбирати и плотов жечы, ставов и сажовок волочити ани спущати, жыт, ярын умыслне травити ани топтати не мають...”; “а естли бы хто на збожях и яринах обозом умыслне положился и шкоду учинил...” [23, с. 108, арт. 19]	“А хто бы таковой кому шкоду учинил, тот шкоду совито маеть заплатити...”; “...такового пан гетман карати водле шкод и выступу его маеть з нагородою слушною в том укривжоному.” [23, с. 108, арт. 19]
	12. Бойкі паміж шляхтай (у тым ліку забойства)	12. Страта жыцця ці пакаранне вызначаў гетман
Статут 1529	“...нашол один на другого, на обоз або на стан кгвалтом а ранил або вдарил кого...” [20, с. 47, арт. 15].	“...горло тратить” [20, с. 47, арт. 15]
Статут 1566	“...одинъ другого умыслне або оборочаючы або обычаем звады наехалъ або на стан кгвалтом, кого забил або ранил”; славесная абраза: “а если бы не ранил, але умыслне своволие нашедшы ударил, а хотя и не ударил але словы неучистивыми соромотил, або шкоду якую учинил...” [22, с. 74, арт. 23]	“...тот горло тратит”; пакаранне гетманам паводле свайго меркавання: “такового пан гетман карати маеть водле баченья своего.” [22, с. 74, арт. 23]
Статут 1588	“...будь в обозе або в тегненью на дорозе один на другого умыслне або обычаем звады наехал або нашол на обоз або на стан гвалтом и кого забил або ранил, а было бы то на него переведено...”; “А естли бы не ранил, але умыслне або свовольне нашедши , ударил, а хотя и не ударил, але словы неучистивыми соромотил або шкоду якую учинил...” [23, с. 109, арт. 21]	“...тот горло тратить.”; “...такового пан гетман за доводом слушным карати маеть водле баченья своего и водлуг <i>артыкулов</i> , которые бы на он час о спокойном захованью у войску выданы были” [23, с. 109, арт. 21]

	ЗЛАЧЫНСТВА	ПАКАРАННЕ
	13. Дэзертырства	13. Страта маёмасці ці (і) гонару
Статут 1529	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1566	: “...хто бы первей разъ зъ битвы утекъ...”; паўторнае дызертырства: “...пакли тежъ и другий разъ зъ битвы утекъ...” [22, с. 71, арт. 14]	“...именъе тратить...”; страта гонару: “за слушным доводомъ отъ гетмана через вырок нашъ господарский почтивость свою тратить” [22, с. 71 – 72, арт. 14]
Статут 1588	“...хто бы з битвы утек...” [23, с. 107, арт. 14]	“...таковый за слушным доводом от гетмана через вырок наш господарский именъе и честь тратить” [23, с. 107, арт. 14]
	14. Пазыка ваеннага рыштунку, коняў	14. Канфіскацыя маёмасці на карысць манарха (гетмана) ці страта жыцця пры рэцыдыве:
Статут 1529	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1566	“...хто бы кому на войне будучы у войску позычылъ коня зброй торчы древа и всякое брони”; паўторная пазыка: “А кгда бы се тотъ же у другий разъ тогды пустиль...” [22, с. 72, арт. 15]	“... от того таковый статокъ увесь черезъ гетмана нашего до рукъ нашихъ забранъ быти маеть. А кгда бы се тотъ же у другий разъ тогды пустиль; таковый яко омыльный слуга Речи Посполитое горло тратить” [22, с. 72, арт. 15]
Статут 1588	“...хто бы кому на войне будучы у войску позычил до оказу пописаного коня, зброи и всякое брони, с чим сам приехал служити...” [23, с. 107, арт. 15]	“...от того таковый статок позычоный увесь через гетмана нашего Великого князства Литовского забран быти маеть.” [23, с. 107, арт. 15]
	15. Рабаўніцтва гаспадарак жыхароў жаўнерамі-наймітамі	15. Страта жыцця, выплата кампенсацыі пацярпеламу ці вызначэнне пакарання гетманам і гродскім судом
Статут 1529	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1566	“А хтобы з них на дом або на обору и на гумна шляхецкие так духовных яко и свецских для стоянья и для бранья стацый наехал, або нашол кгвалтом” [22, с. 75, арт. 26]	“...таковые горло тратятъ, а шкода маеть быти плачона ис статку его” [22, с. 75, арт. 26]
Статут 1588	“Кды бы хто с подданных наших якого кольвек стану, менуючисе служебными жолнерми, без листов наших або гетмана великого здешнего паньства на лежы се где в паньстве нашом великом князстве литовском положил, и там, на той лежи або	“тот маеть быть за то каран водлуг зданья гетманского, а живность браная або шкода якая учиненая з совитостью з статку маетности его маеть быть укривжоному плачона.”; пакаранне мог вызначаць гродскі

	дорогою тягнучы, живность дармо або уставою брал, шкоду якую чинил...” [23, с. 110 – 111, арт. 27]	суд: “А естли бы пан гетман далеко был и отсягнуть его укривжоному трудно было, ино таковый свавольный маеть от укривжоного позван перед вряд гродский на короткий рок, яко бы мог зъехати... маеть сужон и каран быти яко збойца и лупезца, а шкоды з совитостью з статку маетности его отправлены быти мають.” [23, с. 111, арт. 27]
	16. Адказнасць за ўтрыманне прыблудных каней ці чужой маёмасці	16. Канфіскацыя каня і маёмасці на карысць гетмана
Статут 1529	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1566	“...абы кождый у войску нашом в тегненью не смел коня блудяги в себе только через ночь а местцу до третего дня, але тогож часу маеть его вести до гетмана нашего. А хто бы держал далее нижли через ночь...” [22, с. 76, арт. 27]	“...таковый конь за злодейство маеть быти поличон; так теж и кождую речь знашодшы нести маеть до гетмана...” [22, с. 76, арт. 27]
Статут 1588	адсутнічае	адсутнічае
	17. Адмова выконваць нормы службы падчас мабілізацыі; прычыненне шкоды іншым шляціцам падчас мабілізацыі	17. Турэмнае зняволенне; выплата кампенсацыі ў памеры нанесенай шкоды
Статут 1529	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1566	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1588	“Естли бы теж хто с подданных шляхты водлуг сее уставы наше до хоружого зъехатися и з ним сполом тягнути не хотел...”; “а шкоду естли бы кому таковый, в дорозе тягнучы, учинил...” [23, с. 104 – 105, арт. 6]	“...за ознайменьем хоружого маеть быть от пана гетмана ув обозе везеньем каранье водле баченья гетманского”; “...совито будеть винен за доводом жалобного платити.” [23, с. 105, арт. 6]
	18. Рабаўніцтва царкоўных ці іншых маёнткаў, гвалт, забойства; крадзеж маёмасці	18. Страта жыцця; пакрыццё страт
Статут 1529	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1566	адсутнічае	адсутнічае
Статут 1588	: “хто бы на войне будучы або в дорозе до войска будь теж з войска тягнучы, кому з духовных або светских станов на дом або на гумно наездчал або ставы и сажовки волочыл, або якие кольвек шкоды починил и при таком наезде гвалтовном естли бы кого в	“тогда тот маеть за слушным доводом горлом каран быти”; “...тот винен будеть гвалт и шкоду за доводом слушным совито платити” [23, с. 108, арт. 18]

	<p>дому таковом забил або ранил, збил або гвалт, насилье белой голове учинил”;</p> <p>“а пакли бы не забил, ани ранил и бою, збытку жадного не вделал, только што взял або шкоду якую вчинил” [23, с. 108, арт. 18]</p>	
--	---	--